

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА,
ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Појовићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

Књига је штампана средствима
Града Београда и Министарства просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије
и уз подршку Завода за заштиту споменика
културе града Београда.

This publication is funded by
the City of Belgrade and the Ministry of Education,
Science and Technological Development of
the Republic of Serbia, and supported by
the Belgrade City Institute for the Protection
of Cultural Monuments.

На корици:

Турци освајају Београд 1521,
Отелијусов бакорез из 1602. године
(М. Поповић, *Београдска тврђава*,
Београд 2006, сл. 5)

On the Cover:

Turkish capture of Belgrade in 1521,
engraving by Otelius, published 1602
(М. Поповић, *The Fortress of Belgrade*,
Belgrade 2006, fig. 5)

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Посебна издања број 74

DADOV
Omladinsko pozorište

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА,
ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Појовићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

УРЕДНИЦИ

Вујадин Иванишевић

Весна Бикић

Иван Бугарски

Београд 2021.

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
Посебна издања, књига 74

ИЗДАВАЧИ

Археолошки институт, Београд
Град Београд – Омладинско позориште ДАДОВ

ЗА ИЗДАВАЧЕ

Миомир Кораћ
Владимир Мијовић

УРЕДНИЦИ

Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски

РЕЦЕНЗЕНТИ

Милоје Васић, Бојана Крсмановић, Драган Војводић

ЛЕКТОРИ ТЕКСТОВА

Мирјана Радовановић (српски), Дејв Калкат

ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН

Данијела Парацки и D_SIGN, Београд

ШТАМПА

БИРОГРАФ, Београд

ТИРАЖ

500 примерака

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE
Monographs No. 74

PUBLISHED BY

Institute of Archaeology, Belgrade
The City of Belgrade – Youth theatre DADOV

FOR PUBLISHERS

Miomir Korać
Vladimir Mijović

EDITORS

Vujadin Ivanišević, Vesna Bikić, Ivan Bugarski

REVIEWED BY

Miloje Vasić, Bojana Krsmanović, Dragan Vojvodić

PROOFREAD BY

Mirjana Radovanović (Serbian), Dave Calcutt

GRAPHIC DESIGN BY

Danijela Paracki and D_SIGN, Belgrade

PRINTED BY

BIROGRAF, Belgrade

PRINTED IN

500 copies

ISBN 978-86-6439-057-6

Цртеж на стр. 2: Александар Дероко, *Град Смедереве I* (Уметничка збирка САНУ, инв. бр. 956)

Drawing on p. 2: Aleksandar Deroko, *The Town of Smederevo I* (The SASA Fine Art Collection, Inv. No. 956)

Садржај / Contents

- 10 *Омаж Марку Поповићу*
14 *Homage to Marko Popović*
- 18 Библиографија Марка Поповића
Bibliography of Marko Popović
- 35 Sauro Gelichi, *Jumping on the Dunes: Venice and the Myth of Origin*
Сауро Ђелики, *Скакање по динама: Венеција и мит о њеном пореклу*
Sauro Gelichi, *Saltando sulle dune: Venezia e il Mito delle Origini*
- 47 Момчило Спремић, *Граг Кућиник*
Momčilo Spremić, *Castrum Kupinik*
- 59 Десанка Ковачевић Којић, *Српско злато у Венецији 1429–1439.*
Desanka Kovačević-Kojić, *Serbian Gold in Venice (1429–1439)*
- 69 Срђан Катић, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти*
Srđan Katić, *Islamic Religious Buildings from the First Years of Ottoman Rule at Smederevo Fortress*
- 81 Miroslava Mirković, *Prostorno razgraničenje: vojska i grad u Singidunumu i Viminacijumu*
Miroslava Mirković, *Spatial Division between the Military and Civil Realms in Singidunum and Viminacium*
- 97 Ivana Popović, Bojan Popović, *Late Roman Structural Element Construction in Medieval Sacred Structures in the Area of Sirmium Imperial Palace*
Ивана Поповић, Бојан Поповић, *Касноантички трађевински елементи у средњовековним сакралним објектима на простору палатиналног комплекса у Сирмијуму*
- 117 Vujadin Ivanišević, *New Finds of “Slavic” Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum*
Вујадин Иванишевић, *Нови налази „словенских” фибула групе I C из Северног Илирка*

- 143 Иван Бугарски, *Гроб коња из Виминацијума и коња облика турске*
Ivan Bugarski, *A Horse Grave from Viminacium and Reed-Shaped Spearheads*
- 157 Timotej Knific, *Iron Fittings of Early Medieval Knife Sheaths: Evidence from Slovenia*
Тимотеј Книфиц, *Раносредњовековни изведени окви каница ножева из Словеније*
Timotej Knific, *Železni okovi zgodnj srednjeveških nožnic za nože z najdišč v Sloveniji*
- 179 Смиља Марјановић-Душанић, *Замишљени и стварни простори српској средњеј века:*
скица за истраживање ритуала
Smilja Marjanović-Dušanić, *Historicising Space in Medieval Serbia: Towards Exploring Rituals*
- 199 Миклош Такач, *Византијски и италиовизантијски утицаји*
на црквену архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку
Miklós Takács, *Byzantine and Italo-Byzantine Influences on Sacral Architecture*
in the Hungarian Kingdom in the 11th and 12th Centuries
Takács Miklós, *Bizánci és italo bizánci hatások a Magyar Királyság 11–12. századi egyházi építészetében*
- 223 Бранислав Тодић, *Цркве Светиој Јована у Студеници и Светиој Николе у Ушћу*
Branislav Todić, *The Church of St John in Studenica and the Church St Nicholas in Ušće*
- 237 Светлана Пејић, *Пећине у сакралном простору манастира Градац*
Svetlana Pejić, *Caves in the Sacral Space of Gradac Monastery*
- 251 Смиљка Габелић, *Релефни украс јужној поршала Леснова.*
Прилој византијској архитектонској пластичици 14. века
Smiljka Gabelić, *Relief Decoration of the Southern Portal of Lesnovo.*
A Contribution to the Byzantine Architectural Sculpture of the 14th Century

- 273 Branislav Cvetković, *Pectoral Cross from the Tersatto Reliquary in Prism of Chronology: The Branković Dynasty, Relics of Neomartyrs, and Despot Vuk*
Бранислав Цветковић, *Надгрудни крст са Трсајској реликвијара у светлу хронологије: династија Бранковића, мошти новомученика и деспои Вук*
- 287 Vesna Bikić, *Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку – осврт на примере из српске археологије*
Vesna Bikić, *Pottery Assemblages and Social Contexts in the Early Middle Ages*
– *Examples from Serbian Archaeology*
- 309 Milica Radišić, *Археолошки показатељи веза између словенских култура српској Подунавља и Велике Моравске*
Milica Radišić, *Archaeological Indications of Contacts between the Slavic Cultures of the Serbian Danube Region and Great Moravia*
- 329 Nataša Miladinović-Radmilović, *Појава анкилозирајуће спондилијиса, њенова етиологија и могућности лечења у средњем веку*
Nataša Miladinović-Radmilović, *The Appearance of Ankylosing Spondylitis, its Aetiology and the Possibility of Treatment in the Middle Ages*
- 347 Nemanja Marković, Jelena Bulatović, *Археозоолошке одлике средњовековној привређивања на примерима Тврђаве Рас, манастира Свугенице и Рудника*
Nemanja Marković, Jelena Bulatović, *Archaeozoological Aspects of Medieval Subsistence in the Fortress of Ras, Studenica Monastery and Rudnik*

Фотографија: Архива *Политике*
Photo: *Politika* Archive

Изрека каже: „Човек снује, а Бој одлучује“. Тако је и са књигом **Свети средњовековних утврђења, градова и манастира** – намера уредничтва и жеља приложника била је да она буде зборник радова у част Марка Поповића. Уз велико поштовање према његовим доприносима у сазнавању средњовековне прошлости Србије и очувању националне културне наслеђа, зборник је такође требало да покаже, како стручној јавности тако и самом Поповићу, а на начин уобичајен у научном свету, да његово дело представља истинску инспирацију истраживачима различитих дисциплина и генерација. Нажалост, пред крај рада на уобличавању публикације зашлекла нас је шужна вест о његовом одласку.

Овом књигом одајемо почаст великом археологу, колеги и пријатељу Марку Поповићу.

*The saying goes that man proposes, but God disposes, and it has proved to be true for the book **The World of Medieval Fortresses, Cities and Monasteries**. Its editors and contributors intended it as a festschrift to honour Marko Popović. With great appreciation for his many contributions to unravelling the medieval past of Serbia and preserving the national cultural heritage, it was also meant to show, to specialised publics and Marko Popović himself, in the form common in the academic world, how truly inspiring his exhaustive work has been to researchers from different disciplines and generations. To our deep regret, the sad news of his passing came just as this collection of essays was being put into final form.*

With this book, we pay homage to the great archaeologist, colleague and friend Marko Popović.

Омаж Марку Поповићу

У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА АРХЕОЛОГИЈА ДОЖИВЉАВА ПРЕПОРОД НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ, у некадашњој Југославији, па самим тим и у Србији. Након обимних ископавања у оквиру значајног пројекта изградње хидроелектране Ђердап, археолошка истраживања настављена су, између осталог, опсежним програмима заштите и очувања средњовековног културног наслеђа, од којих поједини трају практично до наших дана. Комплексни археолошки пројекти захтевали су људе „од формата” – истовремено добре организаторе ископавања и научно акрибичне истраживаче. Оба та знамена, али и много више од њих, била су садржана у личности археолога Марка Поповића. Дуже од педесет година он је био доминантна фигура српске археологије средњег века, са изузетно вредним резултатима на захтевном пољу изучавања, заштите и промоције културног наслеђа.

* * *

Марко Поповић је рођен 1944. године у Ужицу, а школовао се у Београду. На Филозофском факултету у Београду дипломирао је 1966. године, магистрирао 1971, а докторирао 1980. Професионалну каријеру започиње 1968. године у Заводу за заштиту споменика културе града Београда, за који остаје везан током целе своје каријере, како учешћем у реализацији низа конзерваторско-реставраторских пројеката на Београдској тврђави, тако и уређивањем његовог гласила *Наслеђе*, чији је и покретач. У Археолошки институт долази 1976. године и у њему остаје све до одласка у пензију 2011. године. Поред тога што је руководио бројним истраживачким пројектима, годинама је водио и научну политику те куће у својству председника Научног већа. Пензионисање није означило крај његове каријере. Многе велике послове урадио је у претходној деценији, при чему можемо истаћи импресивне резултате истраживања и конзервације Новог Брда, тим пре што су се ти радови одвијали у сложенем политичком амбијенту.

Научно усмерење Марка Поповића на археологију пуног и позног средњег века исказано је већ на самом почетку његовог професионалног ангажмана, где је с једнаком пажњом приступао истраживањима и фортификација и сакралних комплекса. Ипак, његов највећи, неисцрпан научни изазов било је проучавање утврђења и система одбране у српским земљама средњег века и на почетку новог доба – са Београдском тврђавом у средишту пажње. Био је један од оснивача и дугогодишњи руководилац Научноистраживачког центра за Београдску тврђаву при Археолошком институту, где је прикупљена огромна грађа и организована датотека старих планова и фотографија, као и документације археолошких истраживања и покретних археолошких налаза, која се односи не само на тврђаву већ и на историјско подручје града Београда.

Изузетан допринос остварио је у изучавању средњовековних утврђења Београда – од времена градње византијског кастела у 12. веку, доградње у време цара Душана и, нарочито, градитељске делатности деспота Стефана Лазаревића која осликава веома значајну етапу развоја српске средњовековне војне архитектуре. Проучавањем развоја фортификација и урбаног језгра Београда у каснијем периоду, између 16. и 18. века, подстакао је развој нововековне археологије у Србији, која је послужила као узор земљама у окружењу. Уз то, дотакао се и проблематике античког Сингидунума, с посебним освртом на преостале материјалне трагове у савременој урбаној матрици, при чему је покренуо и уређивао тематску едицију зборника радова *Сингидунум*, у којој су до сада изашла четири тома.

Више од двадесет година посветио је Марко Поповић истраживањима на подручју Рашке, Новог Пазара и Сјенице – централне области средњовековне Србије. У средишту његове пажње био је комплекс на Градини изнад Пазаришта – Трговишта, који је након укупних сазнања до којих се дошло препознат као Тврђава Рас – знаменито седиште првих Немањића. У наставку изучавања кључних проблема наше националне прошлости посветио се систематским истраживањима Градине у Врсеницама, на рубу Сјеничког поља. Ту је, осим остатака античког и палеовизантијског утврђења, откривен раносредњовековни културни хоризонт са веома значајним траговима утврђивања из 9. века и материјалном културом из времена уобличавања Србије. Резултате тих радова објавио је у детаљним, узорно састављеним монографијама. Обиман пратећи програм теренских рекогносцирања у читавој тој области, приликом којих је откривено више десетина а истражено преко двадесет касноантичких и рановизантијских утврђења, донео је сасвим ново виђење граничног подручја долине Рашке и Пештерске висоравни у доба сутона антике и у раном средњем веку, што је снажно утицало и на развој рановизантијске археологије код нас. У том кључу би требало споменути и истраживања утврде Светиње, по свој прилици Виминакиона 6. века.

Велики део опуса Марка Поповића обухвата проучавање фортификација и настанка урбаних насеби на – градова у српским земљама средњег века. Истраживањима тих проблема он је приступао темељно, повезујући исходе сопствених археолошких истраживања, анализе изворне историјске грађе и резултата ранијих истраживача, што се може видети у публикацијама о Ужичком граду, Магличу и најновијој о Новом Брду. Комплексност утврђених градова у вези је и с питањима која се тичу владарских и властеоских боравишта, њиховог просторног распореда и структуре. Компаративном анализом расположивих података о боравку првих Немањића у области Расе и сазнања о познијим дворovima крај ишчезлог језера на Косову и, доцније, у градовима Београду и Смедереву, успоставио је моделе резиденција средњовековних српских владара.

Други велики тематски круг у научном раду Марка Поповића чине истраживања сакралних комплекса – како манастирских целина тако и појединачних црквених здања. На основу резултата археолошких истраживања, његова проучавања била су усмерена на анализу и тумачење физичких структура, то јест архитектонских остатака објеката у манастирским комплексима и њихове функције у оквиру целине. Још као млад истраживач, крајем шездесетих година прошлог века, открио је и обелоданио црквене комплексе у Панику код Билеће и Св. Петра код Требиња, да би током свог радног века заокружио истраживања средњовековне Митрополије у Београду, Куманице на Лиму, цркве Св. Николе у Станичењу, катедрале града Новог Брда и Шудикове у Будимлји. Обавио је систематска археолошка истраживања комплекса манастира Студенице, која су омогућила целовит увид не само у настанак и развој тог знаменитог светилишта него и

у поједине аспекте живота његове монашке заједнице током средњег века. У склопу проучавања сакралне архитектуре истакли бисмо и његово бављење ктиторским гробовима. Уводна реч је кратка да би објединила све токове плодотворне научне мисли Марка Поповића, па стога овде само спомињемо да је оставио трага и на пољу сигилографије, а нарочито хералдике.

Важно је, међутим, нагласити да је Марко Поповић био археолог изузетно широке ерудиције и великог талента. Захваљујући томе он је утирао нове путеве научне спознаје, превазилазећи конвенционалне оквире чисто археолошке методологије. Уз беспрекорну теренску документацију, на којој је инсистирао, то се односи, с једне стране, на умешно коришћење старе картографске грађе у истраживањима, а, с друге, на архитектонске анализе за које је имао нарочитог дара. Разумевање архитектонског простора и „читање”, често скромних, теренских остатака здања, уз минуциозан стратиграфски приступ истраживањима, обезбедили су читав низ препознатљивих аксонометријских реконструкција којима обилују његове публикације. Веома образован и у сфери историје уметности, још за потребе свог магистарског рада извео је пионирску компаративну анализу археолошких налаза и њихових представа на фрескама у средњовековним црквама. Та веза ће нарочито добити на значају током деценија истраживања српске сакралне архитектуре. Интердисциплинарни приступ Марка Поповића подразумевао је и коришћење аерофотографија, израду стереофотограметријских планова великог формата и организовање геофизичких истраживања на Београдској тврђави још пре распада Југославије, када су такви екскурси представљали праву реткост у нашој археологији. Вреди истаћи и то да је подстакао рана археозоолошка истраживања налаза из Тврђаве Рас. Ипак се по добрим последицама истиче његов кључни утицај на увођење у праксу препознатљивог система обраде и изучавања археолошке керамике што се већ деценијама спроводи у Научноистраживачком центру за Београдску тврђаву.

Посебан значај археолошке делатности Марка Поповића јесте у томе што је своја истраживања по правилу крунисао садржајним публикацијама, често монографијама. Иако је већину радова написао самостално, није се либио коауторстава, у духу правог руководиоца, свесног потребе за тимским радом и интердисциплинарним приступом. Импазантна библиографија, одштампана у овом зборнику, упутиће заинтересованог читаоца на још много детаља његове плодне активности.

У својој пола столећа дугој каријери обављао је различите стручне и друштвене функције. Био је председник Српског археолошког друштва (1987–1990), председник Управног одбора Завода за заштиту споменика културе града Београда (до 2010) и председник Комисије за споменике од изузетног значаја и српска културна добра у иностранству при Министарству културе (2008–2013). Главни је уредник часописа *Наслеђе* и едиције *Синџидунум*, уредник је *Зборника Народног музеја* и члан редакције часописа *Саопштења*. Запажен допринос дао је као члан редакција *Новойазарској зборника* (1982–2007), *Стиаринара* (1997–2016) и посебних издања Археолошког института. Био је члан Одбора за историју Босне и Херцеговине САНУ.

За свој научни рад и укупан ангажман на очувању и презентацији српског културног наслеђа стекао је угледна признања. Добио је три пута Октобарску награду града Београда: 1974, 1976. (колеktivна) и 1983. године. Добитник је и Априлске награде града Београда 2005. године (са В. Бикић), затим награде града Ужица „С. Пенезић – Крцун” 1989. године и Награде града Новог Пазара 1985. године. У фебруару 2018. одликован је орденом Круне I степена, године 2019. уручена му је Велика повеља града Ужица, а у фебруару 2020. одликован је Сретењским орденом III степена за нарочите заслуге у области културе.

* * *

Марко Поповић словио је за посвећеног, енергичног и ауторитативног археолога, а његов захтеван карактер надалеко је познат. Војничка дисциплина и штедљивост ресурса, нарочито изражени у току теренских истраживања, а многим незамисливи како у оном а још више у овом времену, често су мамили осмехе његових сарадника. Сарадња с њим представљала је изазов свакојаке врсте, али у коначници резултат је увек био утемељен и неспоран. Неспорна је и његова несебична помоћ коју је пружао колегама у свакој ситуацији и под свим условима. С великим поносом и захвалношћу можемо да истакнемо да је Марко Поповић створио препознатљиву школу у оквиру Археолошког института. Доста рано у каријери постао је синоним за српску средњовековну археологију и узор многим колегама и у земљи и у окружењу, а то је – због широког знања, изузетне мотивације, ефикасности и изванредног истраживачког дара – остао и до данас.

Зборником који посвећујемо успомени на Марка Поповића одајемо почаст његовој непресушној истраживачкој радозналости.

Уредници

Homage to Marko Popović

THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY SAW A REVIVAL OF ARCHAEOLOGY IN THE WESTERN Balkans, the former Yugoslavia, and thus in Serbia. Large-scale rescue excavations ahead of the construction of the Djerdap hydroelectric power plant were followed by other archaeological projects, including extensive and, in some cases, still ongoing programmes of medieval cultural heritage protection and preservation. Complex archaeological projects required persons of high calibre, combining the qualities of a competent excavation leader and a scrupulous scholar. The archaeologist Marko Popović was both, and much more. For more than fifty years he was a dominant figure in Serbian medieval archaeology with exceptional achievements in the demanding area of the study, protection and promotion of cultural heritage.

* * *

Marko Popović was born in Užice in 1944 and educated in Belgrade, graduating from the Faculty of Philosophy in 1966, taking his master's degree in 1971 and his PhD in 1980. His professional career began in 1968 when he joined the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade, remaining tied to it ever since through participating in a number of conservation-restoration projects for the Belgrade Fortress and as the initiator and editor of its journal *Nasledje/Heritage*. In 1976 he joined the Institute of Archaeology in Belgrade and remained its member until his retirement in 2011, directing a number of the Institute's research projects and steering its research policy in his capacity as chairman of its Scholarly Council. But retirement was by no means the end of his working days. During the past decade he accomplished much important work, notably the project of the excavation and conservation of Novo Brdo, all the more impressive for its results because it was carried out in complicated political circumstances.

Marko Popović had been focused on the archaeology of the Central and Late Middle Ages from the very beginning of his career, dividing his research attention equally between fortifications and religious complexes. But what remained his biggest and inexhaustible challenge was the study of military architecture and defence systems in the Serbian lands in the medieval and early modern periods – with the Belgrade Fortress at its centre. He was one of the founders and long-standing director of the Institute of Archaeology's Research Centre for the Belgrade Fortress, which has accumulated vast documentation and set up a database of old plans and photographs concerning not only the Fortress but also the whole historic area of Belgrade. He made an exceptional contribution to the study of Belgrade's medieval fortifications – from the twelfth-century Byzantine castellum and the additions built under Emperor Stefan Dušan to, especially, the fifteenth-century building activity of Despot

Stefan Lazarević which marks a particularly important stage in the development of medieval Serbian military architecture. His research on the development of the defences and urban core of Belgrade in a later period, between the sixteenth and eighteenth centuries, encouraged the development of the archaeology of the modern era in Serbia, setting a model followed in neighbouring countries. His research interests included the period of Roman Singidunum as well, focusing especially on its surviving traces in the contemporary urban fabric. He initiated and edited a collective series on the subject, *Singidunum*, consisting of four volumes to date.

Marko Popović devoted more than twenty years of research to the region of Raška, Novi Pazar and Sjenica – the core area of medieval Serbia. His focus was on the complex at Gradina above Pazarište (Trgovište), now identified as the Ras Fortress, the illustrious seat of the first rulers of the Nemanjić dynasty. Continuing his research on important issues of the national past, he embarked on the systematic excavation of the site of Gradina in Vrsenice, at the edge of Sjeničko Polje. Apart from the remains of a Roman and Early Byzantine fortress, the site yielded an early-medieval cultural horizon with significant vestiges of ninth-century fortification and the material culture from the period of the crystallisation of a Serbian polity. These excavations produced an exemplary monographic study. An extensive project of field survey of the whole area, which discovered several dozen and investigated more than twenty late-antique forts produced a very different picture of the border area of the Raška Valley and Pešter Plateau in the period of the decline of late antiquity and in the Early Middle Ages, strongly influencing the development of Early Byzantine archaeology in Serbia. To be mentioned in the same context is the excavation of the fort on the site of Svetinja, most likely identifiable as sixth-century Viminakion.

A good part of Marko Popović's work was concerned with the study of fortifications and the genesis of fortified urban settlements in the medieval Serbian lands. His approach was always thorough, drawing on the results of his own archaeological investigations, rigorous scrutiny of surviving written sources and the work of earlier researchers, as can be seen from the books on the fortresses/castles of Užice, Maglič, and the latest, Novo Brdo. The issue of fortified urban settlements is closely tied to the issue of royal and aristocratic residences, including their layout and structure. Based on a comparative analysis of the available information about the early Nemanjić rulers residing in the Ras area and the discoveries about the later royal residences by a now-vanished lake in Kosovo and, later still, in the cities of Belgrade and Smederevo, he established the patterns of medieval Serbian rulers' residences.

Another important set of topics addressed by Marko Popović concerned sacral complexes, both monastic enclosures and individual church buildings. Basing his research on the archaeological evidence, he focused on the analysis and interpretation of physical structures, i.e., structural remains, within monastic complexes and their original function. Even as a young archaeologist, in the late 1960s, Marko Popović discovered and draw attention to the sacral complexes in Panik near Bileća and St Peter's near Trebinje, wrapping up in the course of his career the exploration of the medieval complex of the metropolitan church in Belgrade, Kumanica on the Lim, the church of St Nicholas in Staničenje, the cathedral of the city of Novo Brdo and Šudikova in Budimlja. His systematic archaeological investigation of the monastery of Studenica has made it possible to create a comprehensive picture of the origin and development of this illustrious religious house, and of some aspects of the everyday life of the monastic community in the Middle Ages. His work on religious architecture also included topics such as the tombs of the founders of churches or monasteries. This short introductory text cannot possibly

cover all areas of Marko Popović's wide-ranging scholarly work, but it should be noted that he also made a contribution in the field of sigillography and, especially, heraldry.

Owing to his exceptionally broad erudition and archaeological talent Marko Popović was able to open new avenues of research, going beyond the boundaries of conventional archaeological method. Apart from impeccably kept excavation records, on which he always insisted, this involved the competent use of historic cartographic sources, and the analysis of structural remains, which was one of his fortes. His understanding of architectural space and skilful reading of frequently meagre structural remains, combined with a meticulous stratigraphic approach, resulted in many axonometric reconstructions typically enriching his texts. Comprehensively knowledgeable about art history as well, even his master's thesis offered a pioneering comparative analysis of archaeological remains and their visual representations in frescoes in medieval churches, establishing a link that would prove its importance particularly in the flourishing decades of the study of medieval Serbian religious architecture. Marko Popović's interdisciplinary approach involved the use of aerial photography, large-format stereophotogrammetric plans and geophysical surveys in the Belgrade Fortress area even before the disintegration of Yugoslavia, when such techniques were still a rarity in the country's archaeology. It should also be noted that he gave impetus to early archaeozoological studies of the finds from the Ras Fortress. But the part of his legacy that stands out for its beneficial impact is that he was instrumental in introducing the distinctive system of processing and studying archaeological pottery that has for decades now been standard practice at the Research Centre for the Belgrade Fortress.

A particularly important aspect of Marko Popović's archaeological work was that he as a rule crowned his research by publication, frequently in the form of insightful monographs. Although the sole author in most cases, he was never ill-disposed towards co-authorship, being aware, as a true leader, of the necessity of teamwork and interdisciplinarity. His impressive bibliography, provided in this volume, will introduce the interested reader to his fruitful archaeological work in more detail.

In his fifty-year-long career Marko Popović held various professional and social positions. He served as president of the Serbian Archaeological Society (1987–1990), president of the Managing Board of the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade (until 2010) and chaired the Ministry of Culture's Committee on Monuments of Outstanding Importance and Serbian Cultural Assets Abroad (2008–2013). At the time of death, he was editor-in-chief of the journal *Heritage* and the *Singidunum* series, editor of the annual of the National Museum in Belgrade, *Zbornik Narodnog Muzeja*, member of the editorial board of the journal *Saopštenja/Communications*, and member of the Committee on the History of Bosnia and Herzegovina of the Serbian Academy of Sciences and Arts. He also made a considerable contribution in his capacity as member of the editorial board of the journals *Novopazarski Zbornik* (1982–2007) and *Starinar* (1997–2016), and of the Monographs series of the Institute of Archaeology.

His scholarly work and overall achievement in the preservation and presentation of the Serbian cultural heritage earned him prestigious awards. He was a three-time recipient of the October Award of the City of Belgrade: 1974, 1976 (collective) and 1983; of the 2005 April Award of the City of Belgrade (with Vesna Bikić); of the 1989 S. Penezić Krcun Award of the City of Užice; and the 1985 Award of the City of Novi Pazar. In February 2018 he was awarded the Order of the Crown 1st Class, and in 2019 the Order of Sretenje 3rd Class for Distinguished Contributions in Culture.

* * *

Marko Popović was reputed to be a dedicated, energetic and authoritative archaeologist, and his demanding nature preceded him. Unconceivable to many in earlier times and even more so today, his iron work discipline and careful management of resources, which could best be seen during fieldwork, often brought a smile to the faces of his colleagues. Working with him was a challenge in many ways but, at the end of the day, the results were always there, well founded and indisputable. And he generously shared his knowledge and assisted his colleagues in all situations and under all circumstances. It is with great pride and gratitude that we can say that Marko Popović created a recognisable school within the Institute of Archaeology. Quite early in his career he became a synonym for Serbian medieval archaeology, and a role model for many colleagues both in the country and in the region. And he remained one by virtue of his broad knowledge, exceptional motivation, efficiency and outstanding research talent.

With this volume dedicated to Marko Popović we pay homage to his insatiable spirit of inquiry.

Editors

Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку – осврт на примере из српске археологије

Весна БИКИЋ

Археолошки институт, Београд

Познавање керамике намеће се као неопходност у различитим аспектима археологије средњег века. Било да је реч о оруђу за успостављање релативне хронологије, односно тачки ослоња за дефинисање култура и њиховог односа на временској скали, или о полигону за изучавање технологије, да поменемо само оне најчешће, керамичко посуђе представља важан извор података, а често и полазиште у објашњењима одређених појава из домена културних процеса, привредних образаца и друштвених односа. Попут других предмета материјалне културе, и керамика је као производ људског деловања израђивана и коришћена у друштвеном контексту.¹ Међутим, за разлику од свих других група налаза, керамичко посуђе носи бројне и разноврсне информације које се прате на знатној количини налаза, због чега су трагови појава на њему видљивији, а тиме и речитији у интерпретативном погледу. Сви напори у разумевању технологије, или боље рећи грнчарске праксе у датом времену и на датом простору заправо су напори да се боље разумеју људи који то посуђе израђују и користе.

Вишедеценијско изучавање ове теме у оквиру не само археологије него и етнологије, социјалне антропологије, као и природних наука, довело је до поставке у којој се под технологијом, поред оперативног ланца, подразумева „целокупан културни

¹ K. Sinopoli, *Approaches to archaeological ceramics*, New York 1991, 119.

систем процеса и пракси повезаних са производњом и потрошњом предмета”.² Према томе, социјални и културни контекст у коме се одвијају производња и потрошња керамике заокружен је појмовима *технолошкој избора*,³ *технолошкој стила*⁴ и *технолошкој знања*,⁵ који објашњавају традицију – технике и организацију грнчарског посла, укључујући преношење знања, односно одређене групне идентитете. Уз то, будући да су технолошки стилови углавном конзервативни, промене у керамици, пре свега мешање технолошких стилова и променљивост (варијабилност) керамике у целинама, указују на одређене обрасце мешања људи, односно грнчара из различитих друштвених група, што је објашњено концептом *социјалних граница* (разграничења).⁶

Потенцијал керамике као хронолошки и културно значајног материјала рано је препознат у српској археологији средњег века. Керамици је придавана знатна пажња, што је видљиво, можда пре свега, у извештајима са археолошких истраживања као и типологијама облика посуда које су креиране – пре-

тежно по тип-варијанта систему – за готово сва средњовековна налазишта у Србији.⁷ Није изостала ни културна атрибуција појединачних налаза и целина у ширим синтезама, иницирана тежњом да се нађу одговори на питања у вези с просторно-хронолошким дистрибуцијом етничких група, односно стилем керамичке производње у средњовековној прошлости Србије и Балкана.⁸ У новије време има настојања да се проникне у организацију производње керамике – разматрањем питања која се тичу како набавке и доступности сировина, као и технологије израде посуда, тако и односа између *произвођача* и *пошрошача* посуђа у привредној и културној средини средњовековне Србије.⁹

Иако се на керамику доста ослањало, међу археолозима (не само) средњег века заправо је мало оних који су керамички материјал заиста разумели у његовом пуном значењу и онда када се њиме нису бавили као својом ужом специјалношћу. Један од таквих истраживача свакако је Марко Поповић. Као велики поштовалац керамологије он је током своје каријере

² Н. М.–Л. Miller, *Archaeological Approaches to Technology*, Amsterdam – Boston 2007, 4.

³ P. Lemonnier (ed.), *Technological Choices: Transformation in Material Cultures since the Neolithic*, London 1993.

⁴ M. Hegmon, *Technology, Style, and Social Practices: Archaeological Approaches*, in: *The Archaeology of Social Boundaries*, ed. M. T. Stark, Washington – London 1998, 264–279.

⁵ M. B. Schiffer, J. M. Skibo, *Theory and Experiment in the Study of Technological Change*, *Current Anthropology* 28/5 (1987) 595–622.

⁶ M. T. Stark, *Technical Choices and Social Boundaries in Material Culture Patterning: An Introduction*, in: *The Archaeology of Social Boundaries*, ed. M. T. Stark, Washington – London 1998, 1–11; Eadem, *Social Dimensions of Technical Choice in Kalinga Ceramic Traditions*, in: *Material Meanings: Critical Approaches to the Interpretation of Material Culture*, ed. Elizabeth S. Chilton, Salt Lake City 1999, 29–30; M. Hegmon, *Technology, Style, and Social Practices*, 264–279.

⁷ В., на пример, М. Бајаловић–Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981; А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989; А. Јуришић, *Нова Павлица, резултати археолошких радова*, Београд 1991; В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994; Иста, *Хронолошки, технолошки и стилски оквири илеђосане керамике у Србији: пример манастира Студенице*, у: М. Поповић, *Манастир Студеница – археолошка открића*, Београд 2015, 337–357. D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalac*, Beograd 2007.

⁸ Уп. М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990, са литературом; И. Бугарски, М. Радишић, *Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства о променама*, у: *Процеси византинизације и српска археологија*, Византијско наслеђе и српска уметност I, ур. В. Бикић, Београд 2016, 91–99, са литературом.

⁹ Cf. V. Bikić, *Byzantine models of Serbian medieval pottery*, dans: *Actes du VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée* (Thessaloniki, 11–16 Octobre 1999), éd. Ch. Bakirtzis, Athènes 2003, 191–204; В. Бикић, *Византијска индустрија у керамици средњовековне Србије*, у: *Процеси византинизације и српска археологија*, Византијско наслеђе и српска уметност I, ур. В. Бикић, Београд 2016, 167–173; V. Bikić, U. Vojvodić, *Pottery distribution and raw material resources in the area of medieval Ras*, in: *Archaeotechnology studies: Raw material exploitation from prehistory to the Middle Ages*, eds S. Vitezović, D. Antonović, Belgrade 2017, 161–189; Lj. Damjanović, U. Mioč, D. Bajuk-Bogdanović, N. Cerović, M. Marić-Stojanović, V. Andrić, I. Holclajtner-Antunović, *Archaeometric Investigation of Medieval Pottery from Excavations at Novo Brdo, Serbia*, *Archaeometry* 58/3 (2016) 380–400; K. Šarić, V. Bikić, S. Erić, *Microstructural, mineralogical and petrographical characteristics of the Medieval ceramics from the Studenica Monastery (UNESCO world heritage site): Implications on the pottery technology and provenance of the raw material*, *Microscopy and Microanalysis* (2018) 24, 744–761; S. Stojanović, V. Bikić, Lj. Miličić, I. Radosavljević Evans, N. V. Y. Scarlett, H. E. A. Brand, Lj. Damjanović-Vasilić, *Evidence of continuous pottery production during the late Byzantine period in the Studenica Monastery, a UNESCO World Heritage Site*, *Microchemical Journal* 146 (2019) 557–567.

био постојани заговорник начела да сваки археолог мора да познаје керамику у мери која ће му омогућити да, почев од ископавања на терену, разуме време, простор и друштвени контекст који истражује. Таквим приступом, али и личним примером – детаљним анализама керамике у публикацијама – Поповић је у Археолошком институту створио инспиративно окружење за изучавање керамике у ширем оквиру, који укључује питања технологије, стила, дистрибуције, односно друштвених аспеката њене производње и употребе. Одговори на та важна питања управо се читају из керамичких целина откривених на средњовековним налазиштима која су систематски истраживана под његовим руководством.

Овом приликом понудићемо такву рекапитулацију материјала раног средњег века, будући да су поједини друштвени и културни аспекти керамике касног средњег века били предмет изучавања у скороје време.¹⁰ Разматрања ћемо усмерити на материјал из налазишта у области Раса, на којима су систематским археолошким ископавањима откривене стратифициране насеобинске целине, а керамика је детаљно анализирана и објављена на одговарајући начин.¹¹

Више од две деценије археолошких истраживања Тврђаве Рас, на Градини изнад ушћа Себечевске реке у Рашку, донело је изванредно значајне резултате за разумевање бројних појава у средњовековној прошлости Србије.¹² Поред најмлађег хоризонта, који представља сведочанство боравка првих Немањића у тврђави Рас у почетним деценијама 13. ве-

ка, од нарочитог је значаја и насељавање простора делом сачуваног касноантичког утврђења у раздобљу раног средњег века.¹³ Екстензивно коришћење утврђења оставило је јасније трагове на нижим равнинама, означеним топонимом Подграђе. Реч је о стратиграфским целинама, претежно кућама као и једном већем простору за припрему јела, означеном као ватриште, у којима и око којих се живот одвијао више од стотину година, приближно од средине 9. до пред крај 10. века.¹⁴ Уза све друго, због вредности за утврђивање како хронологије тако и количине посуђа, керамички материјал што је откривен у тим насеобинским контекстима свакако представља референтну скупину налаза у ширим балканским оквирима.¹⁵

Илустративан узорак чине керамички садржаји објеката истражених у целини, а то су пре свега кућа 23 у Северном сектору (око 25 посуда), кућа 24 у Јужном сектору (13 посуда) и ватриште у Централном сектору (између 75 и 85 посуда). Осим у кући 23, која је имала доста скроман остали инвентар, у друге две целине било је других хронолошки индикативних предмета: на поду куће 24 налазили су се бронзана наушница са три петље за привеске, две апликације за појас, камени жрвањ и тоцило, као и листолика стрелица са тулцем,¹⁶ док су у ватришту нађени део реликвијара са представом Богородице Оранте, крст-привезак и срцолика апликација за појас са рељефним украсом – сви израђени од бронзе, затим жрвањ, врх копља и четворобрива стрелица.¹⁷ Поред срцолике појасне апликације која се

¹⁰ V. Bikić, *Pottery manufacture in the Studenica monastery: preliminary considerations*, *Starinar* LXV (2015) 131–144; В. Бикић, *Посуђе и кување у Манастиру Студеница у 13–14. веку: анализа прајова у употребу*, *Архаика* 3 (2015) 167–190; Иста, *Хронолошки, технолошки и стилски оквири*, 340–364; Иста, *Византијска инспирација*.

¹¹ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Београд 1999; М. Поповић, V. Bikić, *Vrsenice. Kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Београд 2009. Уз наведено, у расправу је укључен и керамички материјал са Градине на Постењу код Новог Пазара, у општим цртама и на основу личног увида који ми је својевремено био омогућен захваљујући љубазности руководиоца истраживања на овом налазишту, Јованке Калић и Душана Мркобрада. Поједина запажања о том материјалу изнета су у: Д. Мркобрад, *Рас-Посење: фазе развоја утврђења*, Зборник радова Византолошког института XXXVI (1997) 213 и М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 142–156.

¹² М. Поповић, *Tvrđava Ras*.

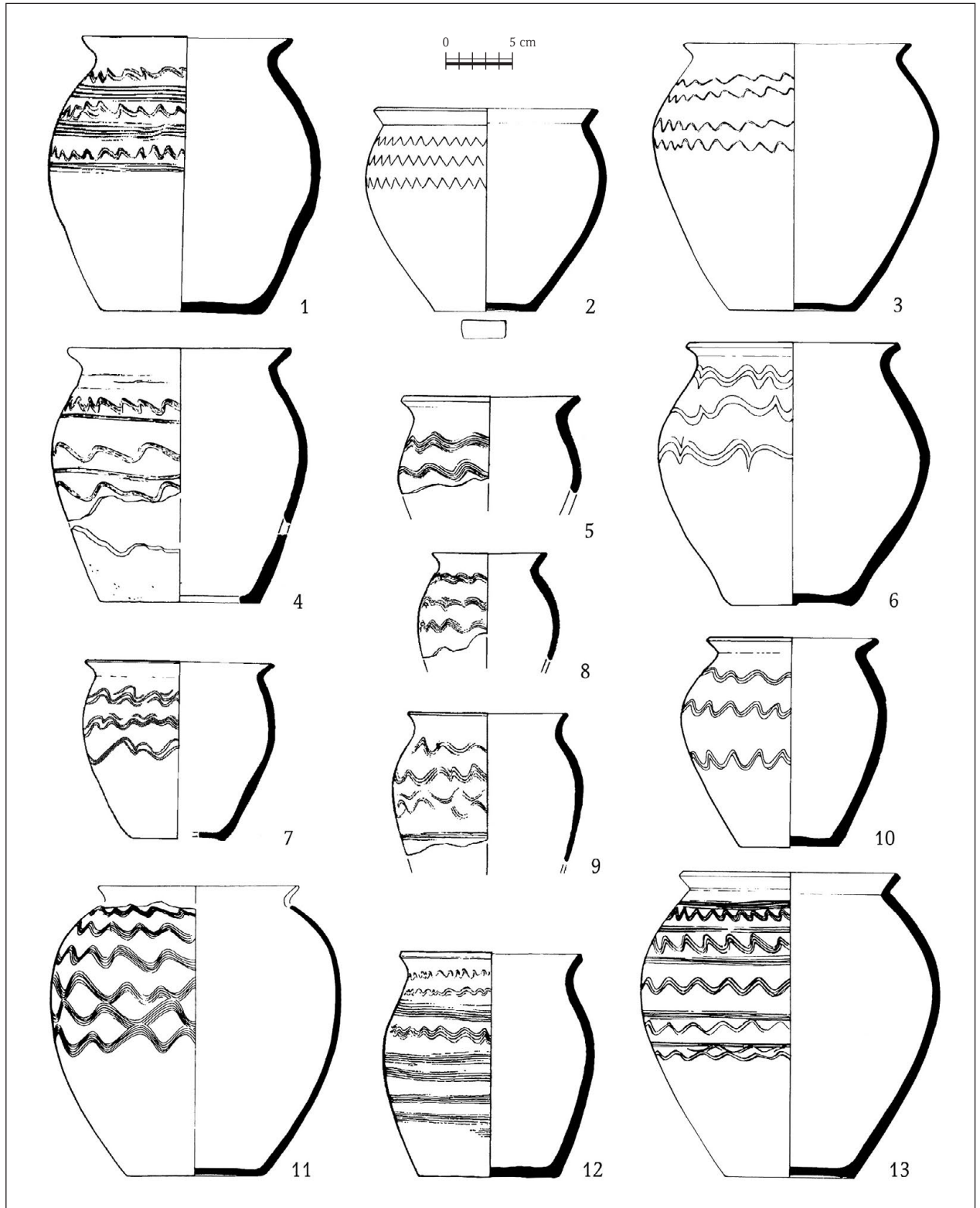
¹³ О насељавању и фортификацији касноантичких утврђења у области Раса уп. V. Ivanišević, I. Bugarski, *Post-antique settlement patterns in the central Balkans: use of Justinianic landscape in the early middle ages*, in: *Mediterranean Landscapes in Post Antiquity: New frontiers and new perspectives*, eds S. Gelichi, L. Olmo-Enciso, Oxford 2019, 11–13, fig. 6, са литературом.

¹⁴ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 139–153.

¹⁵ Isto, 153–159.

¹⁶ Isto, 144–145, sl. 93–94.

¹⁷ Isto, 148, sl. 99–100.

Сл. 1. Изабрани облици лонаца: 1, 6–10, 12) Велика градина у Врсеницама; 2–5, 11, 13) Тврђава Рас (према: М. Поповић, В. Бикић, *Vrsenice*, сл. 82, 85–86, 88; М. Поповић, *Tvrđava Ras*, сл. 89, 92, 96)

Fig. 1. Selection of pot forms: 1, 6–10, 12) Velika Gradina in Vrsenice; 2–5, 11, 13) Fortress of Ras (after: M. Popović, V. Bikić, *Vrsenice*, sl. 82, 85–86, 88; M. Popović, *Tvrđava Ras*, sl. 89, 92, 96)

приписује бугарском културно-занатском кругу,¹⁸ у свим целинама постоји одређена количина тзв. амфороидних крчага бугарске провенијенције, међу којима има и оних са урезаним знацима у виду ипсилона између две усправне хасте (YI), честих у средишњим областима прве бугарске државе.¹⁹

Одлику раносредњовековног насеобинског слоја чине две класе керамике домаће израде: једна је израђена рукама, без употребе витла (црепуље и вршници), а друга је обликована на витлу (лонци). Истовремено, свака од насеобинских целина садржи керамику одређеног стила који се огледа у формалним атрибутима посуда. Досадашња истраживања су показала да у раздобљу раног средњег века стил керамике у већој мери одређују лонци за кување, будући да често представљају једине налазе у археолошким контекстима. Уз то, обрасци ломљења лонаца омогућавају да се одлике посуда сагледају и на уломцима, за разлику од црепуља и вршника код којих су уломци у знатном броју случајева аморфни. У погледу технологије, морфологије и декорације међу керамичким садржајима раносредњовековних насеобинских контекста постоје разлике, али и заједнички детаљи који те целине доводе у узајамну везу.²⁰

Керамика из куће 23 показује највише варијабилности. Одликују је лонци у основи две димензи-

оне класе – средње величине и мали, док се у технолошком погледу уочава груписање према примесам – ситном песку, крупном песку и кречњаку (сл. 1/4–5).²¹ Примесама су прилагођаване процедуре печења, па је „песковита” група печена у редуционој атмосфери, а „кречњачка” у оксидационој. Иако различити у погледу профилације, лонци из ове целине показују несиметрију у мањој или већој мери, при чему поједини са унутрашње стране имају видљиве трагове спајања у поступку грађења посуде.²² По уједначеној дебљини зида, благо конкавном дну и унеколико другачијем изгледу обода, из ове скупине издваја се лонац који на рамену има аплицирану траку са низом утиснутих убода.²³

Лонци за кување из куће 24, сви приближних средњих величина, показују већу кохерентност у погледу стила, чему у значајној мери доприносе уједначеност грнчарске глине с примесама ситнозрног песка, танак зид посуда и њихова црвенкастомрка боја.²⁴ С друге стране, реч је о посудама које су међусобно различите у погледу профилације и стила урезаног украса. Сличне одлике показује посуђе из највеће керамичке целине раносредњовековног хоризонта – ватришта (сл. 1/2, 13, 2/3, 5, 7, 12).²⁵ Иако визуелно уједначено, у њему се примећује неколико блиских морфолошких и декоративних скупина, односно лоптасти и овални лонци са водоравним

¹⁸ Уп. С. Станилов, *Старобългарски ремъчни украси от Национални Археологически музей*, Разкопки и проучвания 22 (1991) 5–70; В. Плетнъов, В. Павлова, *Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей*, Известия на Народния музей Варна 28 (43) (1992) 158–223, Т. IV–XI; В. Плетнъов, В. Павлова, *Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей*, Известия на Народния музей Варна 30–31 (1994–1995) 24–239, Т. VII–XLVII; М. Inkova, *A contribution to the problem of producing the Old Bulgarian belt-fittings from the 10th century*, in: Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik, Hrsg. В. Tobias, Mainz 2012, 277–293; S. Doncheva, *Metal Art Production in Medieval Bulgaria. Jewelry craftsmanship in Bulgaria at the Middle Ages*, Saarbrücken 2012, 2–20, 57–68.

¹⁹ В., на пример, Л. Дончева-Петкова, *Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на X в.)*, София 1977, 77–85; Р. Рашев, *Българската езическа култура VII–IX век*, София 2008, 180–181, 187; V. Grigorov, J. Dimitrov, *New Data about Pottery Production in the 9th–10th centuries in Pliska (Capital of the First Bulgarian Kingdom)*, Bulgarian e-Journal of Archaeology 3 (2013) 121–125. Испитивање технолошког профила амфороидних крчага започето је недавно на материјалу из Плиске, уп. В. Григоров, М. Костадинова-Аврамова, *Термомагнитно изследване на средновековна битова керамика от Плиска*, Приноси към българската археология IX (2019) 38–39; В. Бикић, *Прилој ироучавању знакова урезаних на амфороидним крчазима из шврђаве Рас*, Новопазарски зборник 23 (1999) 17–27.

²⁰ Особености сваке керамичке целине, анализа облика, хронологија и културно одређење керамике детаљно су размотрени у: М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 142–149, 153–155, сл. 89–99, кат. бр. 192–216. Због тога је у овом раду дат избор посуда које најбоље илуструју појаве из наслова.

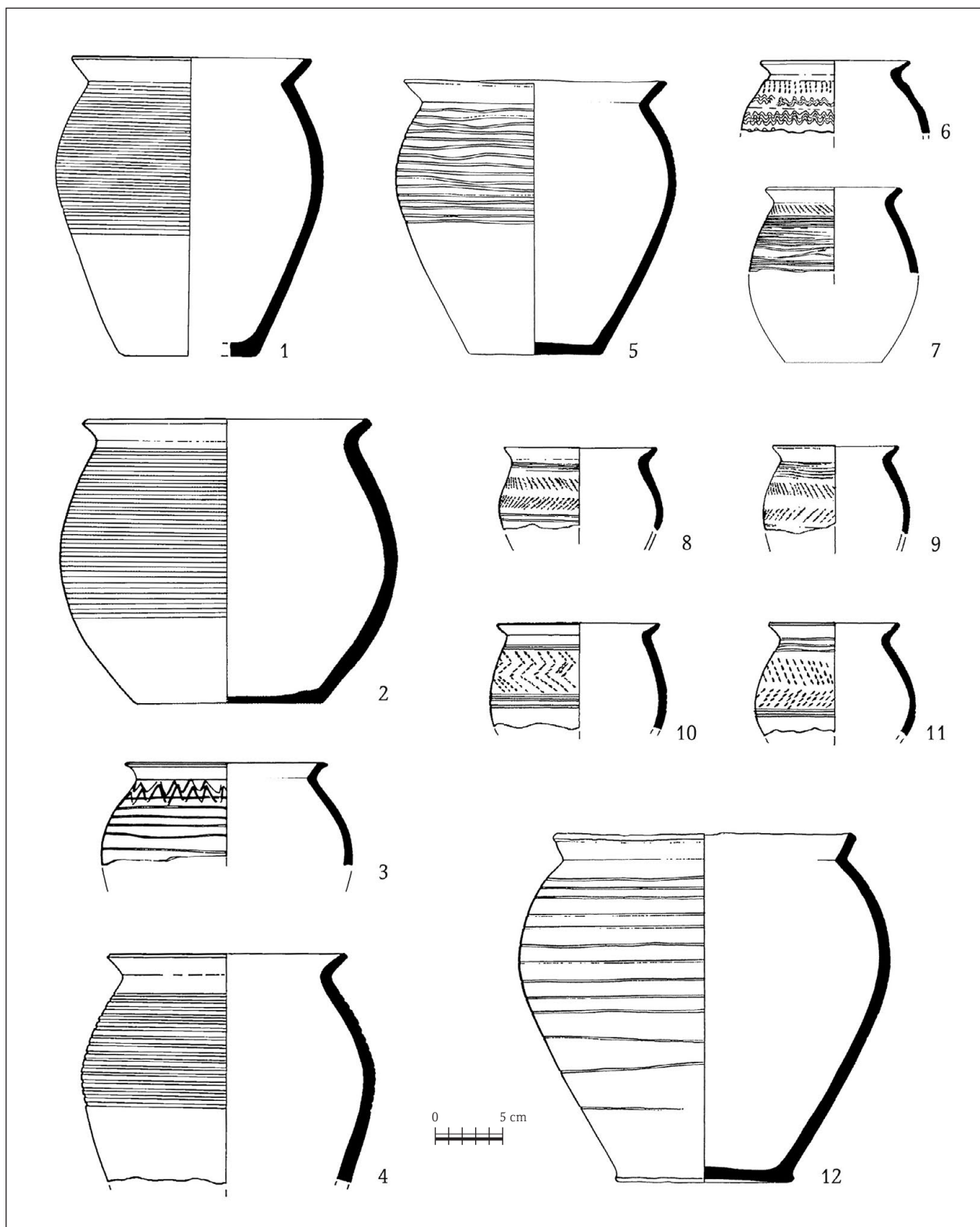
²¹ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 143–144, 154, сл. 98/1–4, 8–9 (ситан песак), 89/9–10 (крупан песак), 89/5–6 (кречњак).

²² Isto, sl. 89/6 (запажање на основу личног увида).

²³ Isto, sl. 89/10.

²⁴ Isto, 144, sl. 89/1–4.

²⁵ Isto, 145–149, sl. 96–97.

Сл. 2. Изабрани облици лонаца: 1–2, 4–6, 8–11) Велика градина у Врсеницама; 3, 5, 7, 12) Тврђава Рас (према: М. Поповић, В. Бикић, *Vrsenice*, сл. 82, 85, 88; М. Поповић, *Tvrđava Ras*, сл. 96)

Fig. 2. Selection of pot forms: 1–2, 4–6, 8–11) Velika Gradina in Vrsenice; 3, 5, 7, 12) Fortress of Ras (after: M. Popović, V. Bikić, *Vrsenice*, sl. 82, 85, 88; M. Popović, *Tvrđava Ras*, sl. 96)

или таласастим урезима и њиховом комбинацијом и преклапањем. У већој мери разликују се велики лонац са извијеним ободом и украсом у виду преклопљених косих и водоравних уреза, лонац биконичног облика и мали лонац са комбинацијом косих убода и сноповима водоравних уреза (сл. 2/7).²⁶ У овој целини, али и у раносредњовековном материјалу на простору Балкана, сасвим изузетну појаву представља калотаста здела са прстенастим дном која је израђена без употребе витла, у технологији каква одликује црепуље.²⁷

Заједничко свим целинама јесте присуство посуда рађених без употребе витла – црепуља и вршника – које у основи имају сличне технолошке особине. Велика већина њих је грубе фактуре и дебелих зидова (сл. 3/6, 8–9, 11–17, 19),²⁸ прављена од глине којој су додати песак и ситни комади плевеве ради постизања њихове чврстине и боље отпорности на нагле промене температуре и ударе.²⁹ Међу црепуљама се примећују мале разлике у обликовању зида, који је или заобљен и постављен под различитим углом, као на примерцима из куће 23 (сл. 3/11, 13), или раван, као на посудама из ватришта (сл. 3/15, 17, 19). Слична запажања у погледу облика (профилације) односе се и на вршнике: и код њих је зид формиран под различитим углом, те тако твори плитак или дубљи поклопац коничног или калотастог облика, у појединим случајевима са равном горњом плохом, а по правилу са отвором у горњем делу који је омогућавао струјање ваздуха али и олакшавао руковање. Истовремено са онима грубе фактуре, црепуље и вршници обликовани су и на витлу (сл. 3/9, 12, 14)³⁰ – од глине са ситним минералним примесама, песком и, уместо плевеве,

уситњеним љуштурама шкољки, које због структуре својих пљоснатих честица такође повећавају отпорност на наглу промену температуре.³¹ Осим финијом фактуром, од примерака обликованих без употребе витла они се разликују и у облику – црепуље су са искошеним зидом, а вршници правилног коничног облика са добро дефинисаном, равном завршном плохом. Овакве посуде биле су саставни део мобилијара куће 24 и ватришта, док их у керамичком инвентару куће 23 није било.

Кратак преглед одлика посуђа био је неопходан да би се истакли елементи од важности за сагледавање друштвене позадине производње керамике у раносредњовековном насељу Тврђаве Рас – а то су технолошки избори, морфологија и декорација. У својој публикацији М. Поповић је керамику тумачио са типолошког и хронолошко-културног аспекта, уз закључак да су разлике међу посудама у целинама последица њихове различите, мада приближне хронологије. У погледу стила лонци из најстарије целине, куће 23, слични су материјалу на низу бугарских налазишта, датованих претежно у 9. век, док је за остале установљено да, упркос појединим начелним сличностима, немају блиске паралеле са материјалом из оближњих истражених насебина.³² Од тог времена, а прошло је већ пуних двадесет година, остао је недоречен одговор на питање: шта нам ове целине говоре о људима који су то посуђе израђивали и користили?

Истражујући појаве у вези с производњом и употребом керамичког посуђа, Џ. Скибо и М. Шифер својевремено су оценили да је за креирање посуде, без обзира на то што у процес израде керамике може бити укључено доста људи, чак и у случају кућне

²⁶ Isto, sl. 96/9, 12, 11.

²⁷ Isto, sl. 96/15.

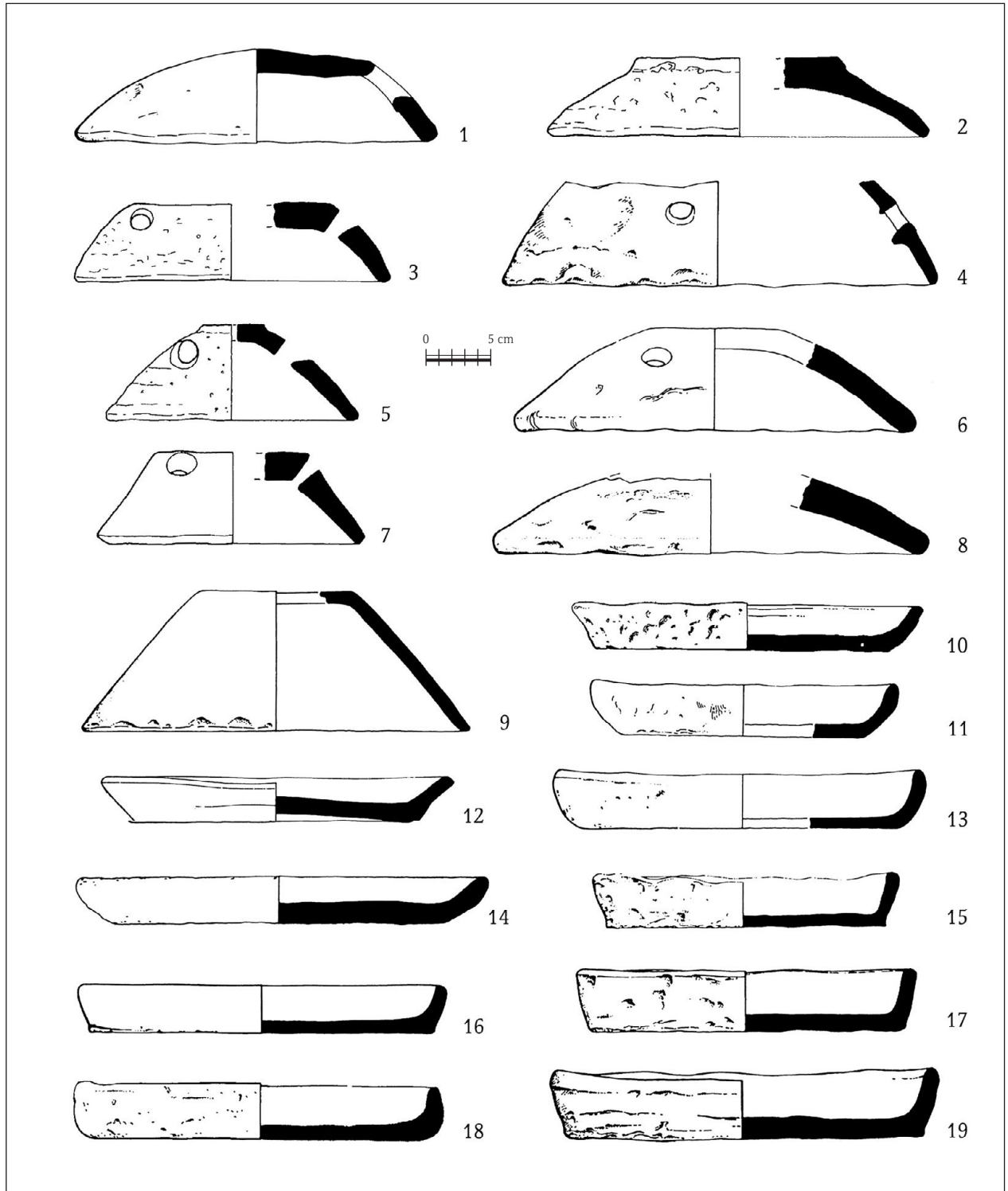
²⁸ Isto, sl. 89/12–13, 97/1–4.

²⁹ V. Kilikoglou, G. Vekinis, G. Maniatis, *Toughening of Ceramic Earthenwares by Quartz Inclusions: An Ancient Art Revisited*, Acta Metallurgica et Materialia 43/8 (1995) 2959–2965; M. S. Tite, V. Kilikoglou, G. Vekinis, *Review Article: Strength, Toughness and Thermal Shock Resistance of Ancient Ceramics and their Influence on Technological Choice*, Archaeometry 43/3 (2001) 304; M. Schiffer, J. Skibo, *A Provisional Theory of Ceramic Abrasion*, American Anthropologist 91/1 (1987) 607. О вршницима и црепуљама на овим просторима в. М. Филиповић, *Женска керамика код балканских народа*, Београд 1951; П. Томић, *Црепуље и вршници у североисточној Србији, са освртом на ове судове и у другим крајевима Југославије*, Гласник Етнографског музеја у Београду 33 (1970) 43–54; Б. Ђорђевић, *Традиционална керамика у Србији*, Београд 2011.

³⁰ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, sl. 92/7, 8, 97/5, 8, 9.

³¹ M. S. Tite, V. Kilikoglou, G. Vekinis, *Review Article*, 319.

³² М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 143–148, 153–155.

Сл. 3. Изабрани облици вршника и црепуља:

2, 3, 5, 7, 10, 18) Велика градина у Врсеницама; 1, 4, 6, 8–9, 11–17, 19) Тврђава Рас
(према: М. Поповић, В. Бикић, *Vrsenice*, сл. 84, 88; М. Поповић, *Tvrđava Ras*, сл. 89, 92, 97)

Fig. 3. Selection of cooking bell and clay pan forms:

2, 3, 5, 7, 10, 18) Velika Gradina in Vrsenice; 1, 4, 6, 8–9, 11–17, 19) Fortress of Ras
(after: M. Popović, V. Bikić, *Vrsenice*, sl. 84, 88; M. Popović, *Tvrđava Ras*, sl. 89, 92, 97)

производње била задужена једна особа – и та се особа назива грнчаром.³³ Колико грнчара у том случају учествује у креирању посуђа које се користи у једном раносредњовековном насељу? О каквој производњи је реч? Какве су навике потрошача керамичког посуђа? – нека су од питања на која одговор могу да пруже, пре свега, одлике технолошког стила откривене керамике.

Особине материјала из раносредњовековних целина указују на занатлије које припадају различитим грнчарским традицијама. С једне стране, уједначеност и непроменљивост стила руком рађених вршника и црепуља откривају конзервативизам у читавом процесу рада, од избора сировине (глине и примеса) до пласмана посуде спремне за употребу, те тако говоре о јединственој грнчарској пракси.³⁴ Када је реч о обликовању керамичког посуђа рукама, без употребе витла, свакако би на овом месту требало подсетити и на питање улоге полова у обављању тог посла. У незаобилазној и до данас непревазиђеној студији М. Филиповић истиче црепуљу као главни производ женске керамике на ширем подручју Балкана,³⁵ док етноархеолошка истраживања сугеришу да, у условима производње керамике у оквиру заједнице која се бави пољопривредом (тзв. неспецијализована производња), жене не само што израђују керамичко посуђе за своје домаћинство него се могу тако усавршити да снабдевају целу заједницу.³⁶

Посматране у целини, црепуље и вршнике одликује јединствен технолошки стил и стандардизаци-

ја у погледу величина, профилације и обликовања ивице отвора, што показује и избор илустрованих примерака (сл. 3/6, 8–9, 11, 13, 15–17, 19).³⁷ Све то упућује на претпоставку да их је израдила мала група људи. Могућност да су то биле жене проистиче из чињенице да, за разлику од свих осталих посуда за термичку обраду намирница, црепуље (и вршници) своје прво печење имају тек током прве употребе, а то је печење хлеба – посао који су у домаћинству обављале жене.

Другу врсту традиције показују посуде обликоване на витлу, а превасходно лонци. Они се групишу према два параметра: технологији, с једне, и морфологији и декорацији, с друге стране. Особине раносредњовековне керамике указују на сличан технолошки поступак, уз варијабилност у примесама и процедурама печења као и метричким одликама (димензионе класе) које проистичу из конкретне намене одређених посуда.³⁸ У претходним редовима поменуто је да су сви лонци обликовани на спором витлу. Међутим, на површинама посуда видљиви су трагови који указују на различите технике обликовања или употребу различито направљених ручних витлова.³⁹ Трагови ротације у виду континуираних линија на унутрашњим површинама посуда видљиви су на већини лонаца из целине око ватришта (сл. 4а), а делом и на онима из куће 24. Међутим, таквих трагова нема на лонцима из куће 23, већ се на њима уочавају неравнине, као последица технике зидања, са местимичним потезима извлачења

³³ J. M. Skibo, M. B. Schiffer, *The Clay Cooking Pot: An Exploration of Women's Technology*, in: *Expanding Archaeology*, eds J. M. Skibo, W. H. Walker, A. E. Nielsen, Salt Lake City 1995, 84.

³⁴ M. B. Schiffer, J. M. Skibo, *Theory and Experiment*, 597–598.

³⁵ М. Филиповић, *Женска керамика*. За подручје Балкана в., на пример, N. Efstratiou, *Ceramic ethnoarchaeological research in the Balkans: The case of the rodope Mountains*, in: *Traditional Pottery Making from the Ethnoarchaeological Point of View: Scientific Research and Safeguarding of Intangible Heritage. Proceedings of the First International Conference*, ed. B. Đorđević, Belgrade 2011, 20–31; B. Đorđević, D. Zlatković, *Traditional technology and its variations applied in making bread-baking pans in the Stara Planina Mountain (Serbia)*, in: *Traditional Pottery Making from the Ethnoarchaeological Point of View: Scientific Research and Safeguarding of Intangible Heritage. Proceedings of the First International Conference*, ed. B. Đorđević, Belgrade 2011, 32–41. Кратак преглед у: Б. Ђорђевић, *Три лица традиционалне керамичке производње у Србији*, Београд 2011, 7–17, са литературом.

³⁶ J. M. Skibo, M. B. Schiffer, *The Clay Cooking Pot*, 84–86; B. L. Stark, *Problems in analysis of standardization and specialization in pottery*, in: *Ceramic production in the American Southwest*, eds Barbara J. Mills, Patricia L. Crown, Tucson 1995, 233.

³⁷ М. Поповић, *Тврђава Рас*, сл. 89/11–13, 92/5–6, 8, 97/1–7.

³⁸ J. M. Skibo, *Understanding Pottery Function*, New York 2013, 27–28.

³⁹ Cf. G. M. Foster, *The potter's wheel: an analysis of idea and artefact in invention*, *Southwestern Journal of Anthropology* 15 (1959) 105–110; O. S. Rye, *Pottery Technology, Principles and reconstruction*, Washington D. C. 1981, 58–65; M. A. Courty, V. Roux, *Identification of wheel throwing on the basis of ceramic surface features and microfabrics*, *Journal of Archaeological Science* 22/1 (1995) 17–50.

Сл. 4. Трагови обликовања на витлу: а) са ротацијом (Тврђава Рас, фотографија: В. Видосављевић); б) без ротације (Велика градина у Врсеницама, Документација Археолошког института)

Fig. 4. Potter's wheel marks: a) rotation marks (Fortress of Ras, photograph by V. Vidosavljević); б) without rotation marks (Velika Gradina in Vrsenice, Documentation of the Institute of Archaeology, Belgrade)

и равнања, као што је то на посуђу из Врсеница (сл. 4b), о чему ће бити речи касније.

Управо због уочених разлика својевремено је изнето мишљење да су лонци из куће 24 рад вештог грнчара, а они из ватришта обликовани, највероватније, на брзом витлу.⁴⁰ Међутим, у случају лонаца из ватришта није реч о брзом витлу, будући да оно оставља другачије трагове, пре свега fine плитке паралелне жлебове (бразде).⁴¹ По нашем мишљењу, уочене разлике могле су да буду последица употребе двеју различитих грнчарских направа – једноставне, у виду плоче која се окреће (*turntable*) и једноставног спорог витла, сличне направе којом се постиже ротација (често се назива и усавршено ручно витло).⁴²

Судећи по метричким параметрима посуда, пре свега висини, највећој ширини, пречнику отвора, дебљини зида, као и дужини обода код лонаца, мај-

стори су поседовали вештину, рутину и искуство.⁴³ У том погледу најупечатљивија је скупина лонаца из ватришта, која показује униформна решења и у облику и у декорацији. Уз то, на њима је приметан нарочит вид вештине обликовања на ручном витлу, који се огледа како у симетрији посуда и траговима ротације тако и у равним зидовима, што све заједно упућује на знатну пажњу која је, осим самом обликовању, посвећивана и уједначавању површине посуда.

У погледу величина посуде су различите, с тим да се као „типични” могу одредити лонци средњих и малих димензија, док су посуде рађене без употребе витла, а нарочито вршници, стандардизоване у погледу пречника и дебљине зида. Уз поменуте, само још један велики лонац и ћуп за складиштење намирница имају у саставу глине, поред песка, и комадиће љуштура шкољки,⁴⁴ због чега би се могло

⁴⁰ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 144, 148.

⁴¹ Cf. M. A. Courty, V. Roux, *Identification*, 26–30, figs 3–5.

⁴² Cf. G. M. Foster, *The potter's wheel*, 105–107.

⁴³ О моторичким способностима и тзв. механичкој стандардизацији в. С. L. Costin, M. B. Hagstrum, *Standardization, Labor Investment, Skill, and the Organization of Ceramic Production in Late Prehispanic Highland Peru*, *American Antiquity* 60/4 (1995) 622; V. Roux, *Ceramic Standardization and Intensity of Production: Quantifying Degrees of Specialization*, *American Antiquity* 68/4 (2003) 777.

⁴⁴ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 325, sl. 96/9, 97/10.

претпоставити да су поједине намирнице биле термички обрађиване приликом припреме за складиштење. Осим различитих димензија, и друге особине лонаца упућују на њихову употребу за припрему разних јела која је захтевала различит поступак и температуру кувања. С тим у вези могла би се објаснити и улога малих лонаца, запремине до једног литра, који су доста заступљени у материјалу из куће 23, а сасвим спорадично у ватришту, док их у кући 24 није ни било. Без обзира на предочене разлике, може се говорити о јединственом начину исхране, која укључује приближну заступљеност куваних и печених јела као и хлеба, у свим насеобинским целинама. Уз то, исти образац у коришћењу посуђа за кување потврђује се једнаким траговима употребе, пре свега наслагама гаражи на одређеној страни лонаца.

Облик (профилација) и, нарочито, декорација посуда указују на рад више грнчара с препознатљивим елементима стила, било да је реч о давању предности таласастим или водоравним урезима, или самом извођењу украса. „Потпис” мајстора имају лонци са водоравним урезима (сл. 2/3, 12) и мали лонци са таласастим урезима (сл. 1/5), а сличан манир урезивања, уз коришћење исте алатке, уочава се на још неколико лонаца са таласастим урезима (сл. 1/4).⁴⁵ Међутим, све целине на својеврстан начин повезује и различито извођење истог мотива, као што су комбинације таласастих и водоравних уреза (сл. 1/4, 13), једноструких таласастих уреза (сл. 1/3) и урезаних косих снопова преко густих водоравних уреза.⁴⁶ Слично се може уочити и код ручком рађених посуда међу којима, без обзира на морфолошке разлике, већина има јединствен начин обликовања ивице отвора, што, поред сличности у технологији, сматрамо нарочито значајним за тумачење друштвеног и културног аспекта заједнице која је насељавала ареал Тврђаве Рас. О томе ће у даљем тексту бити више речи.

Када је реч о потрошњи керамичког посуђа, најпре би требало указати на уједначену заступљеност функционалних скупина посуда, са приближним бројем лонаца и црепуља (9–10 у кући 23), односно лонаца и вршника (по пет у кући 24), при чему је на простору ватришта био готово једнак број лонаца (25), црепуља (24–27) и вршника (23–28), уз налаз једног великог ћупа. Оваква статистика одражава различиту функцију целина – куће као породичне стамбене јединице наспрот ватришту као, по свој прилици, заједничком простору за припрему јела.⁴⁷ Питање да ли су све те посуде биле у истовременој употреби у домаћинству, односно заједничком простору за кување, остаје, међутим, на нивоу домишљања. Уз то, без објашњења остаје и значајна разлика у керамичком мобилијару кућа које су приближних величина (15–16 m²). У недостатку специјалистичких анализа остатака садржаја у посудама, керамички мобилијар и други предмети за сада тек наговештавају комплекснију припрему намирница у тим домаћинствима – у двопросторној кући 24, осим 13 керамичких посуда приближне величине, поред пећи су се налазили жрвањ и део кружног бруса за тоцило,⁴⁸ док је у кући 23 откривен готово двоструко већи број посуда (25), и то у две величине – средњој и малој.

Разматрање одлика производње и потрошње керамичког посуђа пружа елементе за тумачење аспеката друштвеног и културног амбијента раносредњовековног насеља Рас. Судећи по распореду насеобинских структура и остацима културног слоја, простор делом сачуваног касноантичког утврђења био је екстензивно коришћен. Реч је о насељу расутог типа, са груписањем стамбених јединица, при чему се његово средиште може претпоставити на површинама око ватришта,⁴⁹ издвојеном делу насеља који је у одређеним приликама користила цела заједница. Насеље је трајало нешто више од стотину година – засновано је током друге половине 9.

⁴⁵ Isto, sl. 96/1, 4–8, 89/2–3, 89/1, 10, 92/2.

⁴⁶ Isto, sl. 89/1 i 96/3, 89/7, 92/1 i 96/2, 89/5 i 96/9.

⁴⁷ У тражењу објашњења која керамика може да пружи у вези с припремом хране, као и с појавама из социокултурног домена, свакако би требало задржати опрез, будући да је у употреби, осим керамичког, било и посуђе од других материјала, пре свега дрвета, али и камена и метала, в. К. Sinopoli, *Approaches to archaeological ceramics*, 123.

⁴⁸ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 144.

⁴⁹ Isto, 152–153.

века, а страдало у пожару пред крај 10. века, након чега је запустело.⁵⁰ С тим у вези, керамичко посуђе откривено у описаним структурама можемо, и требало би, посматрати као јединствену целину, као мобилијар једног раносредњовековног насеља (сл. 5).

Технолошки стилови и, нарочито, декорација сведоче о заједници људи који имају веома сличне функционалне и естетске захтеве у погледу керамичког посуђа. Међутим, упркос начелној сличности, на финалном производу ти стилови се испољавају у различитим видовима. Уз количину посуда, и карактер тих различитости може да упућује на малу групу произвођача, највероватније родбински повезаних, али и на производњу (односно формирање керамичке целине) која се одвија у дужем периоду.⁵¹ Тако замишљена организација израде керамике, сагледана на овом степену истражености, одго-

варала би типу тзв. индивидуалне специјализације према моделу К. Л. Костин, где појединци или домаћинства распоређени унутар заједнице производе за неограничену локалну потрошњу.⁵² Будући да систематска археолошка истраживања нису донела податке о месту израде керамике, потенцијалну радионицу можемо само претпоставити у ширем ареалу насеља, можда најпре у близини реке.

С друге стране, различитости што су наступиле с временом заправо су индикатор друштвених промена – контаката између различитих друштвених група или појединаца, односно грнчара интегрисаних у другу заједницу.⁵³ Етноархеолошка истраживања су показала да, иако су технолошки стилови углавном стабилни у дужем периоду, промене у границама одређене технолошке традиције могу бити свесно управљане од стране занатлије или пак иза-

Сл. 5. Керамичко посуђе из раносредњовековног насеља на простору Тврђаве Рас (Документација Археолошког института)

Fig. 5. Pottery from the early medieval settlement at the Fortress of Ras (Documentation of the Institute of Archaeology, Belgrade)

зване споља – друштвеним, политичким или привредним околностима.⁵⁴ У овом случају различитост, како смо видели, потиче из начина обликовања – употреба унапређеног грнчарског витла утицала је на финални изглед лонаца и истовремено подстакла израду црепуља и вршника другачијег технолошког стила. У овим променама могу се препознати процеси културног мешања људи који припадају заједницама где се практикују различите технологије израде. У тим процесима осветљена је улога занатлија – грнчара.⁵⁵ Међутим, на стил финалних производа свакако утичу потребе и жеље корисника за посуђем одређеног квалитета и изгледа. Због тога би требало потцртати узајамно деловање свих актера у аспектима производње керамике које води до стварања стандардизованог производа по укусу потрошача, тј. одређене заједнице.⁵⁶

Сасвим је другачији пример приближно истовремене Велике градине у Врсеницама. Керамичко посуђе из ове насеобине кохерентно је у технолошком погледу, нарочито у избору сировина (глине и примеса), начину обликовања и процедурама печења,⁵⁷ због чега већ на први поглед оставља утисак чврсто повезане целине. За израду лонаца коришћена је смеша глине са песком и, знатно мање, кречњаком, док је за вршнике у глину додавана плева, у појединим случајевима и каменчићи. Уз то, све посуђе се групише у две димензионе класе – лонци у мале и средње величине, вршници у две блиске средње

величине, док су црепуље у великој мери уједначене, пречника око 30 cm.

Утисак јединствености ове керамичке целине подупиру и процедуре печења, којима је постигнута веома уједначена светла окер боја, црвенкастих и мрких нијанси (сл. 6). Поменуте особине доследно су спроведене у оквирима двеју основних технолошких скупина – керамике рађене руком (вршници и црепуље) и оне обликоване помоћу једноставног грнчарског кола (лонци). Да је реч о једноставној грнчарској направи потврђују усправна удубљења од извлачења посуде прстима на унутрашњим површинама лонаца (сл. 4b).

За разлику од технолошких особина, метрички параметри показују знатну променљивост. И без прецизне мерне анализе видљиве су значајне разлике у профилацији, нарочито међу лонцима и црепуљама,⁵⁸ које се јављају као последица рада више мајстора у условима нестандардизоване производње.⁵⁹ На лонцима је уочено неколико декоративних стилова, заснованих на урезима и убодима (сл. 1/1, 7–10, 12, 2/1, 2, 4), који показују приметну сличност са онима из насеља у долини Рашке, изузев малих лонаца украшених косим убодима изведеним чешљем (сл. 2/6, 8–11) којих на том месту готово да и нема (сл. 2/7).⁶⁰ Пажљивим посматрањем лонаца из два насеља уочавају се, штавише, исте тенденције у дизајну мотива, нарочито снопова таласастих уреза и густих водоравних уреза.⁶¹

⁵⁰ Isto, 297. Недуго након тога, највероватније средином 11. века, насеље се премешта на највиши, јужни плато Градине: Isto, 152–153. Да је реч о новом, а не обновљеном насељу, потврђују и налази керамичког посуђа у кућама које је готово у потпуности другачијег стила од оног из објеката на нижим платоима (уп. Isto, sl. 103).

⁵¹ Cf. C. L. Costin, M. B. Hagstrum, *Standardization*, 622–623.

⁵² Ibid., 621.

⁵³ Cf. M. T. Stark, *Technical Choices and Social Boundaries*, 1–11; Eadem, *Social Dimensions of Technical Choice*, 29–30.

⁵⁴ Ibid., 29.

⁵⁵ M. Wobst, *Stylistic behavior and information exchange*, in: For the Director. Essays in Honor of James B. Griffin, ed. C. Cleland, Ann Arbor 1977, 321; O. P. Gosselain, *Technology and Style: Potters and Pottery Among Bafia of Cameroon*, Man, New Series 27/3 (1992) 582–583; Idem, *Materializing Identities: An African Perspective*, Journal of Archaeological Method and Theory 7/3 (2000) 206.

⁵⁶ Cf. e.g. C. L. Costin, M. B. Hagstrum, *Standardization*, 622; W. A. Longacre, J. Xia, T. Yang, *I Want to Buy a Black Pot*, Journal of Archaeological Method and Theory 7/4 (2000) 273–293; A. P. Underhill, *Investigating Variation in Organization of Ceramic Production: An Ethnoarchaeological Study in Guizhou, China*, Journal of Archaeological Method and Theory 10/3 (2003) 208.

⁵⁷ M. Popović, V. Bikić, *Vrsenice*, 110–115, sl. 82–88.

⁵⁸ Isto, sl. 82, 84–86, 88.

⁵⁹ Cf. e.g. C. L. Costin, M. B. Hagstrum, *Standardization*, 622; B. L. Stark, *Problems in analysis of standardization*, 233.

⁶⁰ M. Popović, V. Bikić, *Vrsenice*, sl. 82/4–7, 88/9–10, 12–13.

⁶¹ Уп. M. Popović, *Tvrđava Ras*, sl. 89/1–4, 92/1–4, 96/3, 96/1, 4–8; M. Popović, V. Bikić, *Vrsenice*, sl. 82/1, 9, 85/1–4, 7–9, 88/1–2, 12, 16, 82/10, 85/13, 86/2, 88/19–21.

Сл. 6. Керамичко посуђе из раносредњовековног насеља на простору Велике градине у Врсеницама (фотографија: В. Видосављевић)

Fig. 6. Pottery from the early medieval settlement at Velika Gradina in Vrsenice (photograph by V. Vidosavljević)

Оно што, међутим, посуђе из два насеља повезује у већој мери јесте његов употребни контекст. На Великој градини у Врсеницама средишњи део насеља налазио се на најпространијем платоу, означеном као Централни сектор.⁶² Ту је, уз трасу обновљеног бедема, била подигнута велика кућа квадратног облика, приближне површине 144 m², и у њеној близини још један или два објекта, на месту старијих, рановизантијских кућа. У двопросторном објекту, који је у новије време уз резерву протумачен као

„административна” зграда,⁶³ било је доста уломака керамичког посуђа, али мало типичних, оних што упућују на карактер садржаја те јединице.⁶⁴

Међутим, на суседним површинама, где су претпостављени објекти од дрвета, по свој прилици са придодатим дрвеним надстрешницама, утврђене су интензивне активности у вези с припремањем хране и кувањем јела. Овако посматрана целина, може се рећи комплекс, броји близу 70 посуда – лонаца и вршника у приближној количини (по 23–24) и цре-

⁶² Isto, 100–107.

⁶³ V. Ivanišević, I. Bugarski, *Post-antique settlement patterns*, 15.

⁶⁴ Према процени истраживача, на основу уломака претпостављен је број између 50 и 60 посуда, уз оgradu да је реч о релативно ситним фрагментима, што је могла бити последица спирања са виших платоа. Уз концентрацију налаза у некадашњем северозападном углу куће, у средишњем делу тог истог простора откривена су два лонца: М. Поповић, V. Bikić, *Vrsenice*, 103.

пуља нешто мање (око 18).⁶⁵ Слично насељу Рас, и у Врсеницама се уочава рутина у коришћењу посуда приликом кувања, али су ти трагови слабије видљиви због накнадног горења посуда у пожару у којем су објекти страдали.⁶⁶ И овде је, као што је то случај у насељу Рас, реч о заједничком простору за припрему јела који дели више породица, а повремено, вероватно, и цела заједница.

Након свега што је речено остаје нам да размотримо даље импликације анализираних појава у керамици, пре свега путем одговора на питања ко су били учесници у креирању друштвеног и културно-занатског амбијента шире области Раса и како се овде изнети резултати учитавају у улогу те области у раном средњем веку. Најпре би требало подсетити на то да је ово подручје заправо природна граница између централних и западних области Балкана и важна комуникација која је повезивала јадранску обалу са Косовским пољем и долином Мораве.⁶⁷ У контексту позитивних демографских тенденција у раном средњем веку, и у области Раса дошло је до формирања насеља, превасходно висинских, на местима касноантичких утврђења (карта 1).⁶⁸

Тумачећи раносредњовековни хоризонт Тврђаве Рас, М. Поповић констатује да је реч о насељу које се налазило у тада граничном подручју „између српских области и територија којима су владали Бугари”, са претпостављеном међом на рубу Пештерске висоравни.⁶⁹ Иако је задржао опрез у етничкој атрибуцији становника тог насеља, ипак је указао

на то да се референтни археолошки налази, попут амфороидних крчага са урезаним знацима (тзв. рунама) и појасних апликација, могу приписати бугарским производним центрима. У прилог мишљењу да је реч о граничној области додата је и анализа керамичког материјала из оближњих насеобина Градине на Постењу и Велике градине у Врсеницама, које се разликују управо по присуству односно одсуству (у случају Врсеница) тих карактеристичних налаза.⁷⁰ Сходно томе, Врсенице су означене као раносредњовековно српско утврђење.⁷¹

У датом временском оквиру, а то је раздобље од прве половине 9. до краја 10. века, шире подручје Раса представљало је позорницу активне српске и бугарске политике, односно место на којем је била гранична област у којој се земља Србија *приближавала* ка југу Бугарској, како у спису *De administrando imperio* објашњава цар Константин VII Порфирогенит (913–959).⁷² Настојање да прошири власт на запад приближило је Бугарску сфери сукоба између Византије и Франака на источној обали Јадрана, што је значајно утицало не само на Србе већ и на друге словенске кнежевине у залеђу далматинских градова.⁷³ Ваља подсетити и на то да су Срби тада још увек признавали врховну власт византијског цара.⁷⁴ Уз то, њихово покрштавање представљало је процес који се одвијао уз учешће обеју хришћанских столица, Рима и Цариграда, с тим да је добрим делом било вођено из романских бискупија у Далмацији,⁷⁵ што се одразило на интензитет веза између Србије и

⁶⁵ Isto, 105–107.

⁶⁶ Isto, 105.

⁶⁷ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 31–33.

⁶⁸ V. Ivanišević, I. Bugarski, *Post-antique settlement patterns*.

⁶⁹ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 297–298.

⁷⁰ Isto, 159–160.

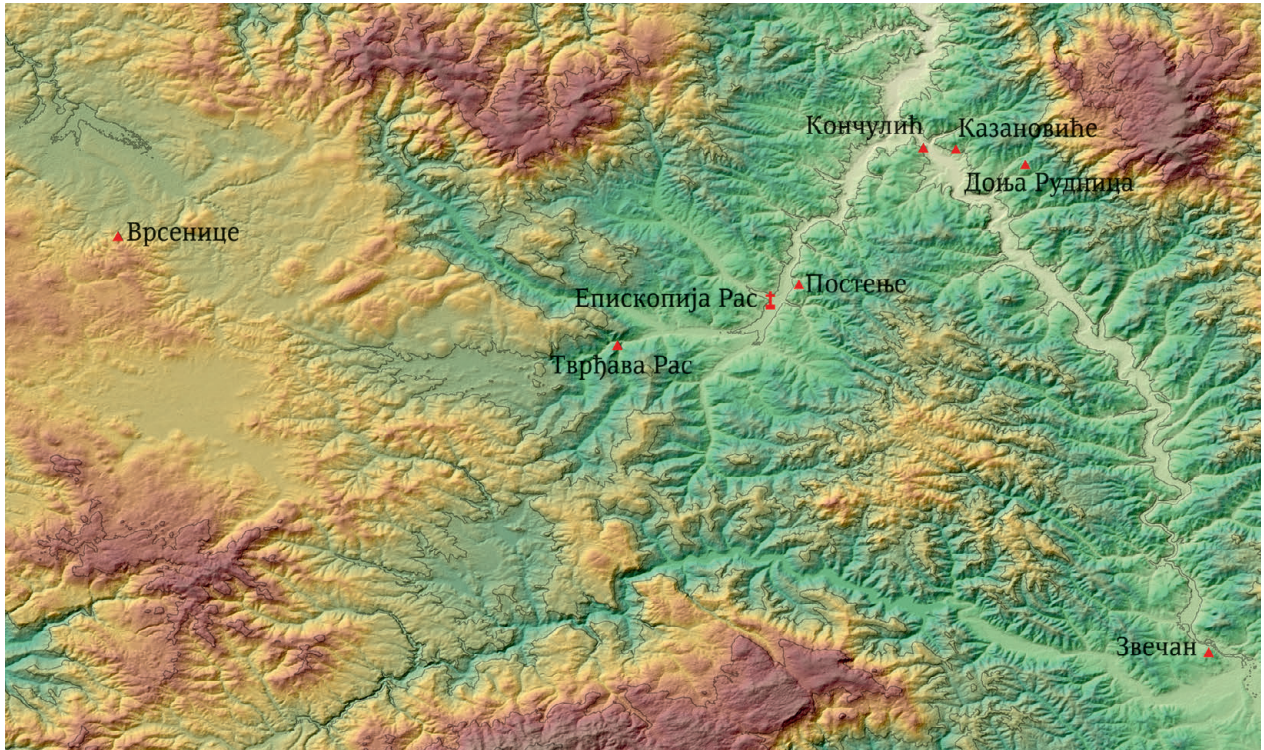
⁷¹ М. Поповић, V. Bikić, *Vrsenice*, 132–133.

⁷² Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, transl. R. J. H. Jenkins, Washington 1967², 146–147 (30.117–119); П. Коматина, *О српско-бугарској граници у IX и X веку*, Зборник радова Византолошког института LII (2015) 32.

⁷³ P. Komatina, *The Slavs of the Mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century*, Зборник радова Византолошког института XLVII (2010) 63–78; П. Коматина, *Црквена историја Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014, 267–272. О границама Србије и областима насељеним Словенима – склавинијама в. М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 27–49.

⁷⁴ П. Коматина, *Црквена историја Византије*, 271, нап. 199. Може се претпоставити организација власти у виду етничких архонтија, какве су основане за Словене око Солуна и на Пелопонезу, уп. М. Цветковић, *Принципи интеграције неромејских етничких скупина у шемајски систем на Балкану*, Ниш и Византија XVII, Ниш, 3–5. јун 2018, зборник радова, ур. М. Ракоција, Ниш 2019, 75–95.

⁷⁵ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 45–46 (са изворима и литературом).

Карта 1. Раносредњовековна насеља у области Раса

(према: V. Ivanišević, I. Bugariski, *Post-antique settlement patterns*, fig. 2)

Map 1. Early medieval settlements in the Ras area

(after: V. Ivanišević, I. Bugariski, *Post-antique settlement patterns*, fig. 2)

Византије у наступајућим столећима. Из тог правца доспевао је јачи политички, а уз њега и културни утицај не само на Србе већ и на готово све словенске заједнице у залеђу.⁷⁶

У тако сложеном културном контексту требало би сагледати како производњу керамичког посуђа тако и уочене промене. У својој основи, керамичко посуђе локалне израде које је употребљавано за кување у насељима шире области раносредњовековног Раса уклапа се у обликовне и украсне тенденције керамике на ширем простору балканско-подоунавске

културне групе,⁷⁷ чиме се потврђује (културна) повезаност словенских и бугарских заједница која сеже дубље у прошлост,⁷⁸ али и потцртава комплексно питање *границе* међу њима у раздобљу 9–10. века.⁷⁹

У разматрањима огњишне керамике што је коришћена у области Раса свакако би требало јасније истаћи њену словенску компоненту. Да подсетимо, керамика која носи словенска обележја, обликована рукама и на спором витлу, одликује насеобинске контексте друге половине 7. века на ширем подручју Балкана – у областима Подунавља, Поморавља,

⁷⁶ V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji, modeli i nasleđe*, Beograd 2010, 146–147.

⁷⁷ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 154.

⁷⁸ Р. Рашев, *Бугарската езическа култура*, 341; Р. Komatina, *The Slavs*, 55–82; И. Бугарски, М. Радишић, *Централни Балкан у раном средњем веку*, 95–99.

⁷⁹ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 297–298, са литературом; М. Поповић, V. Bikić, *Vrsenice*, 131–134. Најновији преглед: М. Radišić, *Archaeological testimonies of Bulgarian presence in the Central Balkans during the ninth and tenth centuries*, in: Emperor Symeon's Bulgaria in the history of Europe's South-East: 1100 years from the battle of Achelous, eds A. Nikolov, N. Kanev, Sofia 2018, 134–154.

уз реку Дрину, у Славонији, као и на западним рубовима Панонске низије (да поменемо само најилустративније), указујући тако на правце словенског насељавања, с тим што су на централнобалканском простору ти налази малобројни и слабо документовани.⁸⁰ Та основа, оличена у посућу чија је боја печења у црвеним тоновима, а украс урезан, уграђена је, поред касноаварске и тзв. салтовске (са сиво глачаном керамиком), и у нешто каснију грнчарску традицију у Подунављу, познату као *балканско-јодунавска* или *Дриду* културна група (по епонимном налазишту у данашњој југоисточној Румунији).⁸¹

На подручју раносредњовековне Бугарске посуде које баштине различите традиције истовремено су коришћене међу припадницима различитих етничких група,⁸² што је значајно утицало не само на трајање препознатљивог занатског стила већ и на дистрибуцију керамике са словенским предзнаком на ширем подручју Балкана, па и у области Раса. Међутим, овде су приметне заједничке тенденције, са разликама у остваривању технолошких стилова, што указује на исту грнчарску традицију с већим бројем грнчара. Изван тог подручја сличности остају опште. Сви досадашњи резултати, укључујући и овде изложене, сажимају се у мишљењу да, и поред политичких промена које подразумевају промену власти над разматраним простором, огњишна керамика, уз незнатне измене, показује континуитет становништва које је ту живело. Стабилност технолошког и декоративног стила, која у области Раса

опстаје током два раносредњовековна столећа, потврђује постојање традиције какву поједини истраживачи означавају одредницом *керамички феноиши*, којом се у оквиру теорије керамичке еволуције објашњавају одређени групни идентитети у хронолошкој и просторној равни.⁸³

Међусобна сличност посућа за кување у насељима у долини Рашке и на јужном рубу Сјеничког поља у датом историјском тренутку наводи на помисао да је реч о јединственој културној и занатској зони, која је могла припадати Србима. С тим у вези, појава предмета бугарске провенијенције свакако потврђује различите кориснике у насељима, али не објашњава у довољној мери природу и трајање тих разлика. У постављеном оквиру пограничне области они могу бити показатељ „бугарске доминације”,⁸⁴ мада не искључиво у значењу трајног запоседања, али се могу протумачити и као последица повремених снажнијег бугарског војног присуства.⁸⁵ Чињеница да таквих посуда има и касније, све до краја 12. века, у време када у тврђави борави византијска посада,⁸⁶ открива другачије механизме њихове позније дистрибуције, пре свега у систему размене и трговине.

Обим и карактер промена у керамичком материјалу раносредњовековног насеља Рас на почетку 10. века указују на прилагођавање „нових” посуда постојећим, што тумачимо као настојање да се задржи препознатљив традиционални изглед посуда. Нов начин обликовања, на унапређеном грнчарском

⁸⁰ Уп., на пример, М. и Ђ. Јанковић, *Словени*, 77–78; 101–102, 110–113; Д. Радичевић, *Раносредњовековни налази из Прилијца код Пожеје*, Гласник Српског археолошког друштва 21 (2005) 327–342; С. Трифуновић, *Јагодина, Пањевачки Рит, словенско насеље VII–X века*, Гласник Српског археолошког друштва 9 (1993) 207–211; I. Čremošnik, *Ranoslovensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine*, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 15/13 (1977) 227–308; L. Bekić, *New 14c dates from Slavic settlements in northwestern Croatia*, in: *The Early Slavic Settlement of Central Europe in the light of new dating evidence*, eds M. Dulinicz, S. Mozdioch, Wrocław 2013, 237–250; D. Pavlović, *The beginning of Slavic settlement in north-eastern Slovenia and the relation between “Slavic” and “Lombard” settlement based on new interpretations of the archaeological material and radiocarbon dating*, in: *Fachgespräch “Spätantikes Fundmaterial aus dem Südostalpenraum”*, 7. April 2014, Graz (Steiermark), Hrsg. B. Hebert, N. Hofer, Wien 2015, 59–72.

⁸¹ U. Fiedler, *Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research*, in: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, ed. F. Curta, Leiden – Boston 2008, 214–216.

⁸² *Ibid.*, 216.

⁸³ Cf. e.g. H. Neff, *Ceramics and evolution*, in: *Archaeological method and theory*, vol. 4, ed. M. B. Schiffer, Tucson 1992, 141–193; M. T. Stark, *Social Dimensions*, 25–29.

⁸⁴ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 298.

⁸⁵ Слично виђење појава у вези с бугарским присуством у области Раса донело је и преиспитивање резултата археолошких истраживања у ареалу цркве Светих апостола Петра и Павла: У. Војводић, *Појед на резултатне археолошких истраживања Цркве св. апостола Петра и Павла код Нове Пазара*, у: Ниш и Византија XVIII, ур. М. Ракоција, Ниш 2020, 237–264.

⁸⁶ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 237.

витлу, упућује на снажан технолошки подстицај, који је, како сугеришу етноархеолошка истраживања, могао бити одговор на промене унутар саме заједнице (примера ради, свесна намера грнчара да унапреди производњу и/или додатна потреба за одређеним посуђем, демографске промене), долазак новог грнчара у заједницу или насељавање нове групе људи,⁸⁷ с обзиром на знатну количину те „нове” керамике. Појаву посуђа обликованог на унапређеном грнчарском витлу склони смо да доведемо у везу са подстицајем из средине која баштини употребу таквог алата континуирано, као саставни део свог занатског наслеђа, а то је међу свим поменутих актерима била једино Византија. Међутим, питање конкретне околности примене унапређеног алата остаје на нивоу домишљања, мада свакако у оквирима поставки из етноархеолошких истраживања.⁸⁸ Претпоставци о импулсу из византијског културног круга можда би ишла у прилог и појава јединствене зделе која је откривена у ватришту (сл. 5)⁸⁹ – иако обликована рукама, без употребе витла, она својим обликом јасно асоцира на линије римског и рановизантијског луксузног трпезног посуђа.⁹⁰

Према замишљеном моделу, долазак новог грнчара у заједницу свакако представља један од могућих сценарија. Међутим, сагледавајући ондашњу војно-политичку ситуацију, присуство малих група људи одгојених у окриљу византијског културног (занатског) круга такође можемо посматрати као својеврсну претходницу војне акције ширих размера. Улогу Византије у аспектима заната, у овом случају пре свега технологије, видимо као део процеса

византијизације који је био заокружен реокупацијом северног дела Балканског полуострва након уништења Бугарског царства 971. године, када је Рас постао једно од упоришта византијског цара и седиште катепаната.⁹¹

У балканској керамичкој производњи такав технолошки и стилски подстицај, изазван променом политичких и привредних чинилаца, не би био усамљена појава – слично је претпостављено у случају појединих линија амфороидних крчага са глачаном површином, насталих у матичним бугарским областима на прелазу из 10. у 11. век,⁹² а такође и касније, у раздобљу активне византијске политике 12. века, када је Балканско полуострво преправила керамика обликована на брзом витлу, са лонцима стандардизованим у погледу величине, профилације и украса.⁹³

Да закључимо. Исход ранијих керамичких студија, уз оцену других референтних предмета материјалне културе, значајно је утицао на поставку о граници између политичких творевина Срба и Бугара и утврђивању њиховог разграничења у раздобљу 9–10. века, уз сагледавање појава од изузетног значаја за средњовековну прошлост Србије, а пре свега оснивања нове епископије у Расу, у Петровој цркви код Новог Пазара.⁹⁴ Уз то, у остацима тврђаве на Великој градини у Врсеницама препознат је Дестиникон, један од „насељених градова” у Крштевној Србији које наводи цар-писац Константин Порфирогенит.⁹⁵ Иако дебата о положају Дестиникона није окончана,⁹⁶ резултатима које су донела археолошка истраживања раносредњовековног насеља у

⁸⁷ Cf. M. T. Stark, *Social Dimensions*, 30, са литературом.

⁸⁸ В. нап. 53.

⁸⁹ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, sl. 96/15.

⁹⁰ Cf. e.g. J. W. Hayes, *Roman Pottery: Fine-Ware Imports*, The Athenian Agora XXXII, New Jersey 2008, 27, figs 4/88–102, 5/105–115; Idem, *Late Roman pottery*, London 1972, figs 4/form 9, 6/form 14/17.

⁹¹ П. Коматина, *О српско-бујарској граници*, 38, са литературом.

⁹² Р. Рашев, *Българската езическа култура*, 187. У овом случају манифестује се промена у процедури печења, чиме је постигнута стандардизација у оквирима функционалних класа, уп. В. Григоров, М. Костадинова-Аврамова, *Термомагнитно иследване*, 44–48.

⁹³ В. Бикић, *Трговински промет на централном Балкану (XI–XIII век): између неопходној и луксузној*, у: Процеси византијизације и српска археологија, Византијско наслеђе и српска уметност I, ур. В. Бикић, Београд 2016, 127.

⁹⁴ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 297–299; М. Поповић, В. Бикић, *Vrsenice*, 131–132. Најновији преглед: У. Војводић, *Пошледе на резултатне археолошке истраживања Цркве св. апостола Пејтра и Павла*.

⁹⁵ М. Поповић, В. Бикић, *Vrsenice*, 132–133.

⁹⁶ П. Коматина, *О српско-бујарској граници*, 38.

Врсеницама отворен је пут ка препознавању и потпунијем дефинисању материјалне културе Србије на почетку њене државности.

У контексту новијих истраживања *границе* у европској медијевистици⁹⁷ и уз ослањање на социјалне поставке производње керамике које су донела етноархеолошка истраживања, огњишно посуђе из примерних раносредњовековних целина омогућава унеколико другачије виђење друштвених и културних појава у широј области Раса, а оно заправо води ка постављању оквира грнчарске традиције. Све до сада речено говори у прилог особеној, у основи словенској грнчарској традицији, која представља појаву дугог трајања и широке дисперзије у различитим политичким и културним околностима. Да ли је управо она била једна од важних тачака повезивања свих словенских заједница на Балканском полуострву – остаје, међутим, на нивоу претпоставке, будући да контекстуализовани налази словенске керамике са витла што су датовани од друге половине 7. до средине 9. века за сада недостају, пре свега на Централном Балкану.

У мултиетничкој балканско-подоунавској култури у Подоунављу та традиција, оличена у примени одређене технологије и декорације, поприма надетнички карактер који проистиче из свакодневне

практичне употребе огњишног керамичког посуђа међу популацијама из тог културног круга. Иста традиција имала је кључну улогу у процесу уобличавања културе заједница у планинском балканском залеђу, на подручју где се током 9–10. века приближавају Крштена Србија и Бугарска. Њен опсег и значење у друштву средњовековне Србије тек би требало проучити подробније, на већем узорку грађе. Међутим, полазни резултати, очитовани у међусобној сличности у изради и употреби локално произвођене огњишне керамике на досад истраженим налазиштима у широј области Раса, иду у прилог поставци да узајамно деловање између заједница где се „раде ствари другачије” води с временом до стварања друштва на граници које дели културне одлике,⁹⁸ поготово у случају дубље повезаности, попут оне између Србије и Бугарске. Тиме је, верујемо, предочен још један убедљив доказ у корист парадигме о магловитим и пропусним (етничким) границама у раном средњем веку.⁹⁹

Напомена

Чланак је уобличен приликом разговора са Иваном Бујарским, Предрагом Комајином и Уљешом Војводићем, којима и овом приликом захваљујем на корисним сугестијама и драгоцењој лијерајури.

⁹⁷ В. радове у зборницима: W. Pohl, I. Wood, H. Reimitz (eds), *The Transformation of Frontiers from Late Antiquity to the Carolingians*, Leiden – Boston 2001; H.-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl (eds), *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston 2003; П. Коматина, *О српско-бугарској граници*, 34–38.

⁹⁸ M. Kulikowski, *Ethnicity, Rulership, and Early Medieval Frontiers*, in: *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout 2005, 249.

⁹⁹ W. Pohl, *Introduction: Strategies of distinction*, in: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800*, eds W. Pohl, H. Reimitz, Leiden – Boston – Köln 1998, 9–10; Idem, *Telling the difference: signs of ethnic identity*, in: *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communities, 300–800*, eds W. Pohl, H. Reimitz, Leiden – Boston – Köln 1998, 17–69; Idem, *Frontiers of Ethnic Identities*, in: *Border, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout 2005, 255–265.

Vesna Bikić

Institute of Archaeology, Belgrade

Pottery Assemblages and Social Contexts in the Early Middle Ages – Examples from Serbian Archaeology

The article offers a fresh insight into the early medieval pottery from the Ras area, making possible the study of the social aspects of its production and consumption. The localities – first the Fortress of Ras, located above the confluence of the Sebečevska and Raška rivulets, and also Velika Gradina in Vrsenice by the modern town of Sjenica – have been systematically excavated under the direction of Marko Popović; their stratified archaeological materials were properly published.

The two sites are similar in chronology (their 9th to 10th centuries phases), settlement organisation, and structures. In terms of technology, morphology and decoration, the pottery finds from the Ras Fortress and from Vrsenice – both hand-made clay pans and cooking bells and wheel-thrown pots – reveal certain differences, but also common details; the differences can be seen in the presence (Ras) or absence (Vrsenice) of imported vessels as well. The uniformity and stability of the style of clay pans and cooking bells indicates a conservatism in the whole production process, unique technological style, and standardisation of size, morphology and rim shape, which leads us to suppose that they were produced by a small group of individuals, most likely women, within their household duties. The wheel-thrown vessels, pots in particular, represent another kind of tradition. Such pottery from the Ras Fortress was similar in technology, with variations in admixtures, firing procedures and size (dimensional classes), which depended on the purpose of particular types of vessels.

The surfaces of the vessels from different stratigraphic units at the Fortress of Ras bear marks of various shaping techniques or the use of different hand wheels, while the ceramics from Vrsenice is overall more coherent in terms of technology. A detailed study of pots from the two settlements reveals the same trends in decoration, especially in incising bundles of wavy and dense horizontal lines; in general, pottery from these sites indicates the existence of small groups of craftsmen, most likely kin, and unstandardised production. In the case of the Ras Fortress, one may think of a long-lasting pottery production.

Pottery was also found in similar contexts at the two sites – in houses and common areas for food preparation.

In spite of certain differences outlined above, the finds in all habitation structures are indicative of the same diet, which comprised similar shares of cooked and baked dishes, such as bread. Moreover, the same pattern of pottery use for cooking is revealed by use-marks, i.e. sooting clouds on certain parts of the vessels' outer surfaces; while preparing food, for the purpose of safe manipulation, one side of the vessel was not exposed to fire.

Further implications of pottery production and use are studied, first of all, through the identification of those who shaped social and cultural realities in the wider area of Ras, and through the assessment of the importance of this area in the Early Middle Ages. Namely, the technological style of the pottery is observed in a geographical and political context. As the border area between Baptised Serbia and Bulgaria, the wider surroundings of Ras were the stage of active Serbian, Bulgarian and Byzantine policies; in this article, the Slavic cultural affiliation of the pottery is proposed. The apparent common features of the sites, regardless of the differences in performing technological styles, point to the same pottery tradition, with more than a few craftsmen involved. Beyond this, the similarities are only general. All the results achieved, including those presented here, indicate that, despite political and administrative changes this area had undergone, hearthware reflect a continuity of the population. The similarities in cooking wares from the settlements of the 9th and 10th centuries in the Raška valley and on the southern fringes of the Sjeničko Polje indicate that this cultural and workshop area may have belonged to the Serbs, whereas the objects of Bulgarian provenance would mark their occasional military presence in these parts.

Judging by their quantities and within the framework of ethnoarchaeological research, a new fashion of shaping vessels, as recorded in contexts from the beginning of the 10th century at the Ras Fortress, indicates a strong technological impact which could reflect changes within the community, arrival of a non-local potter, or settlement of a new group of people. The appearance of the vessels shaped on a more sophisticated potter's wheel one could ascribe to the influence of the surroundings in which such tools were in wide and continuous use; in our case this

could only be Byzantium. The impact from the Byzantine Empire on all aspects of the craft, above all technology, can be seen as part of the process of *Byzantinisation* that was completed with the re-occupation of the northern Balkan regions following the destruction of the Bulgarian Empire in 971.

Everything stated above speaks of a genuine pottery tradition, Slavic in its roots. Its range and meaning for the society of medieval Serbia should be studied more thoroughly and on a bigger sample. However, the initial results, that is the observed common features in hearth-

ware production and use at the sites explored so far in the wider area of Ras, imply that in the course of time the interactions between the societies which “do things differently” led to the formation of a border-region society which shared the same cultural features; this was particularly so if one takes into account the deeper connections between Serbia and Bulgaria. One may regard this as another tangible proof of the paradigm of murky and permeable (ethnic) boundaries in the Early Middle Ages.

Translated by Ivan Bugarski

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904(497.11)"04/14"(082)

902/904(4)"04/14"(082)

902.3(082)

012 Поповић М.

СВЕТ средњовековних утврђења, градова и манастира : омаж Марку Поповићу = The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries : homage to Marko Popović / уредници Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски. – Београд : Археолошки институт : Омладинско позориште Дадов = Belgrade : Institute of Archaeology : Youth theatre Dadov, 2021 (Београд : Бирограф). – 359 стр. : илустр. ; 28 см. – (Посебна издања / Археолошки институт ; бр. 74)

Радови на срп. и енгл. језику. – Текст ћир. и лат. – Слика М. Поповића. – Тираж 500. – Стр. 10–13: Омаж Марку Поповићу / Уредници. – Напомене и библиографске референце уз радове. – Резимеи на више језика.

ISBN 978-86-6439-057-6 (АИ)

1. Иванишевић, Вујадин, 1958– [urednik] 2. Бикић, Весна, 1963– [urednik] 3. Бугарски, Иван, 1975– [urednik]
а) Поповић, Марко (1944–2020) – Библиографије б) Археолошка налазишта – Србија – Средњи век – Зборници
в) Археолошки налази – Србија – Средњи век – Зборници
г) Археолошка налазишта – Европа – Средњи век – Зборници
д) Археолошки налази – Европа – Средњи век – Зборници
ђ) Археолошка истраживања – Зборници

COBISS.SR-ID 30560009

9 788664 390576

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE

DADOV
Omladinsko pozorište

ГРАД БЕОГРАД – Омладинско позориште ДАДОВ
THE CITY OF BELGRADE – Youth theatre DADOV

